

У вступній статті до неї та в численних примітках дослідниця, між іншим, дала пояснення багатьох східних слів і виразів¹.

К. Костан підготувала до друку також збірник народних пісень меотійських греків² і склала велику картотеку лексики їхньої мови. Особливо цікава була її збірка народних назв степових та культурних рослин, а також термінології знярядь виробництва, овечих тамг і взагалі назв предметів побуту грецьких чабанів.

Такий був обсяг роботи в галузі сходознавства в Харківському університеті до 1933 р., коли він перебував у стані реорганізації. В учбових програмах питання Сходу майже не знаходили відбитку, наукова робота в цій галузі мала випадковий характер і не була пов'язана з актуальними проблемами радянського будівництва та з тим великим революційним рухом, який розгортався в той час у східних країнах.

На противагу попередньому, дожовтневому періоду, коли сходознавство в Харкові зосереджувалось тільки в університеті, тепер воно широко розгорнулось поза його межами, в інших установах тодішньої столиці Радянської України.

Однак, перш ніж перейти до огляду діяльності цих установ, слід відзначити творчість видатного письменника, композитора, диригента й бандуриста Гната Хоткевича, пов'язану з драмою Калідаси «Шякунтала». Він не тільки дав прекрасний український переклад цієї драми, але й написав на її сюжети цілу серію музичних творів, в яких використав індійські мотиви та гами³. З них ще в 1923 р. були надруковані вокальні твори, а саме: 1) «Пролог» (дуєт тенора й баритона); 2) «Похвала раджі» (дуєт тенора й баритона); 3) «Арія артистки» (сопрано); 4) «Арія Шякунтали» (сопрано); 5) «Лист Шякунтали» (на основі мотиву, записаного в 1770 р. від славнозвісної баядерки Chanam (сопрано); 6) «Арія цариці Гансаваті» (сопрано в супроводі скрипки та рояля); 7) «Хор невидимих лісових істот» (гама Malâvâsri, інакше Dhanuâsi, мішаний квартет).

Інструментальні твори того ж автора (для рояля або для скрипки з роялем) не були надруковані. Сам Г. Хоткевич вказує такі: 1) «Біг колісниць» (побудовано на індійській гамі Gaudi); 2) «Тривога, піднята солдатами Душянті в гаю пустельників»; 3) «Прихід пустельників»; 4) «Сум царя» (гама Hindola); 5) «Шякунтала, хвора від кохання»; 6) «Цар на самоті з Шякунталою»; 7) «Радість царя» (гама Velavali); 8) «Прокляття Дурваси»; 9) «Ранок у гаю пустельників»; 10) «Подруги збирають Шякунталу» (гама Saindhavi); 11) «Молитва Канви»; 12) «Прощання Шякунтали з пустинею»; 13) «Вихід царя» (стародавньоіндійський мотив з трактату (Râgavidodha) 14) «Апсари зносять Шякунталу на небо»; 15) «Вулиця» (народні мотиви на п'ятитоновий звукоряд); 16) «Німфа Сануматі злітає з неба» (гама Mâravî); 17) Весняна пісенька садівниць»; 18) «Розпука царя»; 19) Цар перед портретом Шякунтали» (гама Bhupali); 20) «Маталі хапає Мадав'ю»;

¹ П'єса Хонагбея спочатку була надрукована уривками в журналі «Східний світ» (1928, № 3—4, стор. 229—248). Крім того, К. Костан опублікувала дві пісні Л. Хонагбея в грецькому оригіналі та в українському перекладі — «Бюлетень ВУНАС», № 4—5 (1927), стор. 34—43. Див.: Антологія, 24, 25. З цими ж дослідженнями етнографії меотійських греків пов'язана замітка «Підземні сховища зерна у мариупольських греків», «Східний світ», 1928, № 6, стор. 261—264 (з двома фотознімками).

² Частково зберігся в рукописі.

³ Каліда са. Шякунтала. Переклад з передмовою й примітками Гната Хоткевича. ДВУ, Х., 1929. Порівн. нове видання, дуже перероблене редактором. Держлітвидав, К., 1958. Далі вміщені деякі уривки цього перекладу за першим виданням. Див.: Антологія, 46.

21) «Цар і Маталі на небесній колісниці» (гама Mellari); 22) «Забава хлопчика» (гама Carnati); 23) «Радість єднання»¹.

Як бачимо, усі ці твори охоплюють основні моменти змісту славновісного твору Калідаси.

Ще в 1925 р. з ініціативи групи сходознавців — П. Ріттера, П. Тичини, автора цих рядків та деяких інших — був створений невеличкий сходознавчий гурток як сходознавча секція тодішнього Харківського наукового товариства. Він мав переважно літературно-мовознавчий характер. У Будинку вчених, де тоді містилось згадане товариство, відбулось декілька засідань цієї секції з науковими доповідями. Пізніше вона влилася до складу Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС)².

Установчі збори останньої відбулись у Харкові 10 січня 1926 року. Незабаром після цього оформились її філії — Харківська, Київська та Одеська. Передбачалось також відкриття філії Дніпропетровської (Катеринославської) та Донецької в Артемівську, а також семінару з сходознавства в Чернігові. Тісний зв'язок налагодила асоціація з науковими працівниками Криму, де в Сімферополі в той час існував значний сходознавчий центр. У 1926 р. дійсних членів ВУНАС налічувалося 110; у Харкові — 42, у Києві — 39 та в Одесі — 29. Серед них було три академіки — В. П. Бузескул, В. Ф. Левицький, В. В. Бартольд³ — і 28 професорів. Членів-співробітників було 113.

Головою ВУНАС був обраний Олександр Григорович Шліхтер, який був тоді ректором Комуністичного університету ім. Артема в Харкові, а з 1928 р. дійсним членом та віце-президентом Академії наук УРСР.

Перша половина 1926 р. пройшла переважно в організаційних справах, в налагодженні наукових зв'язків тощо. Одначе по всіх філіях почалась і наукова робота. У кожній з них було два сектори — політико-економічний та історично-етнологічний. Усього за 1926 р. наукових доповідей у ВУНАС було прочитано 51, з них у політико-економічних секторах — 41 та в історично-етнологічних — 10.

У Харкові політико-економічний сектор був заснований 16 лютого, головою обраний проф. О. М. Гладстерн, почесним головою — акад. В. Ф. Левитський. Історично-етнографічний сектор, заснований 10 лютого, мав на чолі проф. П. Г. Ріттера, а за почесного голову акад. В. П. Бузескула. В цьому відділі окремо діяли також дві секції: мистецтва та археології (очолював проф. О. С. Федоровський), та літературна секція на чолі з П. Г. Тичиною.

Крім наукових доповідей, ВУНАС з самого свого заснування провадила значну лекторську роботу серед широких мас. Так, уже в 1926 р. було прочитано 19 лекцій по заводах, клубах та школах⁴.

Асоціація протягом усієї своєї діяльності на перше місце ставила вивчення політичних та економічних проблем сучасності, хоч спочатку не одразу змогла в достатній мірі здійснювати цю програму на практиці. У доповідях її членів як у Харкові, так і по інших містах основне місце займали теми революційної боротьби в країнах Сходу, поневолених імперіалістами, питання економіки цих країн та торговельних зв'язків з ними Радянського Союзу, зокрема УРСР. ВУНАС встановила тісні зв'язки з Українською східною торговельною палатою, яка знаходи-

¹ Калідаса. Шякунтала. Х., 1929, стор. 35, прим. 1.

² За деякі додаткові відомості з історії ВУНАС приношу щире подяку колишньому секретареві асоціації Павлі Михайлівні Дроздовій.

³ В. В. Бартольд виступав з доповідями в Одеській та Київській філіях і брав діяльну участь у другому з'їзді асоціації.

⁴ «Східний світ», 1927, № 1, стор. 241—250.

лася в той час у Харкові. Соціалістичному будівництву в країнах радянського Сходу приділялась так само значна увага.

Тим часом залишалось в силі завдання підготовки нових сходузнавчих кадрів, причому першорядного значення набуло вивчення східних мов. Майже одночасно в Харкові й Києві були засновані курси сходознавства, де викладались східні мови, економічні та історичні дисципліни.

У Харкові курси відкрилися в жовтні 1926 р. (директором був професор П. Г. Ріттер). Працювали вони спочатку на основі самооплати, тобто на кошти, внесені слухачами. Заняття велись по трьох відділах — японському, турецькому й перському. Останні два мали трохи ширше значення: слухачі турецького відділу знайомились також з узбецькою мовою та їздили на практику до Середньої Азії, слухачі, які закінчували перський відділ, успішно використовували свої знання мови, працюючи в Таджикистані.

У 1926 р. на курси вступило 129 слухачів. У 1928/29 учбовому році на перший курс було прийнято 195 осіб, з них на турецький відділ — 64, на перський — 62 і на японський — 69. Слухачі були люди різних професій, переважно вчителі, юристи, лікарі тощо. Дехто з них хотів просто поширити свою освіту, мати змогу читати східних письменників в оригіналі, інші мали на увазі потім використати свої знання, працюючи в східних республіках Радянського Союзу. Треба відзначити деяку плінність складу слухачів на курсах. Це пояснювалось, з одного боку, тим, що спочатку умови навчання були дуже важкі через обмеженість приміщення та взагалі матеріальних засобів, а з другого боку, курси не були удержавлені, отже, не давали якоїсь офіційної посвідки про їхнє закінчення.

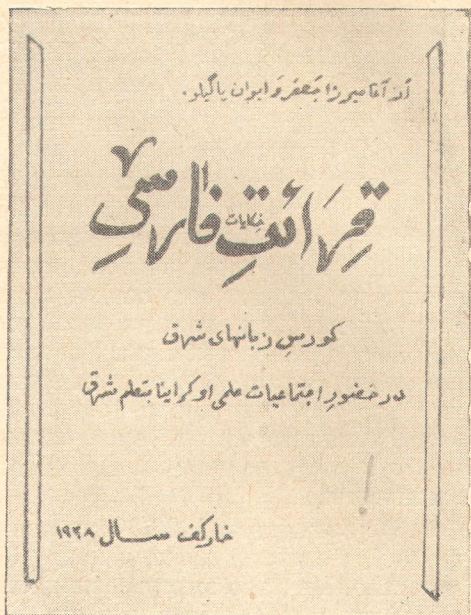
У наступному 1929/30 учбовому році курси були прийняті на державний бюджет і дістали назву Українських державних курсів сходознавства. Це дало змогу розширити номенклатуру дисциплін, збільшити кількість викладачів і взагалі поліпшити роботу. Помітно покращав і соціальний склад слухачів. Цього учбового року на курси було прийнято 154 осіб (заяв було подано 184). Серед прийнятих налічувалося: робітників 48, членів та кандидатів КПУ 14, членів ЛКСМУ 22; чоловіків 86, жінок 68.

Нарешті, постановою Колегії НКО УРСР від 29 травня 1930 р. на базі Українських державних курсів сходознавства був утворений трирічний Український вечірній технікум сходознавства та східних мов, як спеціальний середній навчальний заклад з широкою навчальною програмою і двома ухилами: 1) економістів-сходознавців по окремих країнах Сходу для роботи в організаціях, які мають зв'язок зі Сходом або ж у східних республіках Радянського Союзу; 2) культосвітніх працівників-сходознавців — учителів східних мов, політосвітніх працівників, перекладачів із східних мов, працівників преси тощо.

До навчального плану увійшли «краєзнавчі» дисципліни, тобто економіка, політичне становище та історія даної країни. Щораз до східних мов, то, відповідно до фаху, давались поряд з мовами закордонного Сходу — турецькою та перською — споріднені з ними мови народів Радянського Союзу — узбецька, туркменська й таджицька. На близько-східних відділах факультативно читалась також арабська мова, оскільки вона мала великий вплив на інші мови цього району. Із західних мов на японському й перському відділах викладалась англійська мова, на турецькому — французька. Навчання мов провадилось у значній мірі шляхом практичних вправ. Наслідки залежали, звичайно, від педагогічних здібностей того чи іншого викладача. Так, наприклад, на

японському відділі слухачі вже через півроку навчання розмовляли цією мовою, і викладач цілком переходив з української мови на японську. Те саме можна сказати про викладання перської мови.

Для потреб студентів були видані початкові підручники японської мови (1926)¹, турецької мови — на основі щойно запровадженої тоді в Туреччині латинської абетки, — з текстами для читання й основами граматики² та читанка перської мови (те й друге 1928 р.)³. У Києві вийшов друком солідний підручник арабської мови⁴.

Підручники Харківських курсів східних мов.

Крім того, вживалися заходи до того, щоб кожний студент турецького та перського відділів мав змогу після теоретичного курсу пройти практику на роботі в тій чи іншій країні радянського Сходу. Для цього був налагоджений контакт з відповідними організаціями наших східних республік⁵.

22—24 травня 1927 р. в Будинку вчених⁶ відбувся перший з'їзд Всеукраїнської асоціації сходознавців. На з'їзді були делегати від

¹ Ф. Д. Пущенко. Японська мова. Теоретично-практичний курс. Підручник до вжитку на курсах східних мов ВУНАС. Х., листопад, 1926. Підручник був написаний автором ще у 1918 р. в 20 випусках. Вони видавались, починаючи з листопада 1926 р. Скільки випусків вийшло, відомостей не маю.

² Я. Авдалов. Практический учебник турецкого языка, ч. I, Х., 1928.

³ Перська читанка. Матеріал Мірзи Джафара та Ягелло. [Упорядкував Сафаров]. Х., 1928.

⁴ Т. Кезма. Элементарные основы грамматики арабского языка. Из лекций, читанных членам Киевского отделения Всеукраинской ассоциации востоковедения. К., 1928. Див. також А. Ковалівський, «Тауфік Гаврилович Кезма. «Український історичний журнал», 1958, № 4, стор. 114.

⁵ Відомості про діяльність Харківських сходознавчих курсів та Українського технікуму сходознавства частково містяться у звітах про діяльність ВУНАС, надрукованих у журналі «Східний світ», а також у статті О. І. Даниленка «Український технікум сходознавства та східних мов», «Східний світ», 1931, № 1—2, стор. 207—210.

⁶ Пушкінська вул., № 62. ВУНАС тоді ще не мала спеціального помешкання і тимчасово містилася в будинку Харківського товариства політаторжан — Пушкінська вул., № 41.

трьох її філій, від кримських наукових установ та представники китайського, корейського, татарського й вірменського населення Харкова. Вітальні телеграми були одержані від 24 сходознавчих установ та учбових закладів з найвіддаленіших міст Радянського Сходу. За час роботи з'їзду було заслухано 20 наукових доповідей. Серед них переважали теми з історії, літератури та мистецтва народів Сходу. Це показує, що на той час сходознавці УРСР ще не встигли перенести центр своєї уваги на більш актуальні політичні й економічні проблеми. Серед доповідей, проте, можна виділити: «Рибальство біля турецьких берегів в загальній системі рибного господарства Чорного моря», «Південний Схід Азії у світовому господарстві, вивчення даного району у Вищій економічній школі УРСР», «Рушійні сили турецької економіки», «Взаємини Китаю з чужоземними державами в європейсько-американській науці міжнародного права».

Під час з'їзду була оголошена телеграма про ратифікацію турецьким урядом радянсько-турецької угоди про торгівлю та мореплавство, підписаної в Анкарі 11 березня 1927 р. З'їзд надіслав з цього приводу вітання повпредству Радянського Союзу в Туреччині.

У резолюціях з'їзд схвалив звіт правління ВУНАС та план дальшої роботи асоціації. Кількість членів асоціації на той час досягала 275 осіб. З них дійсних членів — 162 й членів-співробітників 123. За філіями вони відповідно поділялись так: Харківська — 59, 56; Київська — 59, 10; Одеська — 42, 57. Асоціація придбала близько 400 діапозитивів, що відбивали життя різних країн Сходу. Її члени користувались ними при численних доповідях у робітничих клубах, будинках Червоної Армії і т. д.

З початком другого року існування асоціація одержала дотацію від Наркомату освіти та від Української східної торговельної палати¹.

Наступний рік її діяльності (1.X 1927—1.X 1928) відзначений новим піднесенням наукової роботи. За цей час прочитано 71 наукову доповідь, з них — у Харкові 30, у Києві 20, в Одесі 21, причому 35 з політики й економіки і 36 — в історично-етнологічному секторі. Так само тривала широка популяризаційна робота членів ВУНАС.

У Міжнародному конгресі орієталістів, що відбувся в Оксфорді 27—30 серпня 1928 р., взяли участь два члени української асоціації — проф. О. С. Федоровський (Харків) та проф. М. Ф. Болтенко (Одеса)².

У той час зміцніли дружні відносини між Радянським Союзом та Турецькою республікою. Ці відносини скріпились радянсько-турецьким договором 17.XII 1925 р. про дружбу й нейтралітет. Пізніше дружні стосунки були зміцнені побаченням народного комісара іноземних справ СРСР Г. В. Чичеріна з міністром іноземних справ Туреччини доктором Тевфіком Рюшту-беєм (Арасом) в Одесі в листопаді 1926 року.

У цій зустрічі з радянського боку брав участь як уповноважений уряду УРСР О. Г. Шліхтер, який вітав турецьких гостей, коли вони приїхали до Одеси на крейсері «Гамідіє»³. Потім, під час дружніх зустрічей міністра іноземних справ Тевфіка Рюшту-бея та його супутників, він виступив ще з кількома промовами, — на банкеті, влаштовано-

¹ Матеріали першого Всеукраїнського з'їзду ВУНАС—скорочені протоколи, звіт правління, резолюції, доповіді (повністю або в скороченні), а почасти й обговорення—вміщено в ж. «Східний світ», 1928, № 2, стор. 25—289.

² Проф. О. С. Федоровський під час свого перебування в Англії працював у Британському музеї. Див.: Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. 1926—1929. Редагував Ол. Гладстерн. Х., 1929, стор. 16.

³ Приветствие (от имени украинского правительства в связи с прибытием турецкого крейсера «Гамидие»). «Известия», вечірній випуск, 1926, 13 листопада (повідомлення з Одеси).

му на честь моряків згаданого крейсера¹, на ряді офіційних прийомів², нарешті, при від'їзді гостей до Туреччини³. Крім звичайних інтерв'ю представникам преси⁴, О. Г. Шліхтер написав для газети «Вісті ВУЦВК» також статтю «Про радянсько-турецьку дружбу»⁵.

Економічні зв'язки між Радянським Союзом і Туреччиною почали особливо міцніти після того, як у 1927 р. була укладена згадана вище торговельна угода, заснована на принципі найбільшого обопільного сприяння. Обидві країни встановили взаємні митні пільги, а Туреччина, крім того, дістала право ввозити до СРСР товари без ліцензій в межах певного контингенту. Радянський уряд, як і раніше, дозволяв турецьким купцям в'їзд на територію СРСР для проведення торговельних операцій. У 1928—1929 рр. товарообмін між обома державами збільшився у п'ять раз порівняно з 1923—1924 роками. Разом з тим Радянський Союз подавав дружню допомогу Туреччині в розвитку її промисловості. Пожвавилися в цей час і культурні зв'язки. Туреччину відвідували радянські письменники Л. Нікулін, П. Павленко, Л. Сейфуліна, артисти, музиканти, художники, спортсмени, а також учені — В. В. Бартольд, М. Я. Марр, П. М. Жуковський та інші, що брали участь у турецьких наукових з'їздах, читали лекції в турецьких університетах і в свою чергу знайомилися з Туреччиною⁶.

У 1928 р. протягом двох місяців перебувала в Туреччині також наукова делегація ВУНАС з чотирьох осіб — правознавця й історика О. Гладстерна, мистецтвознавця В. Зуммера, економіста О. Сухова та літературознавця й поета П. Тичини. Делегація мала широку програму ознайомлення з Туреччиною. В програму входили історія боротьби турецького народу за свою незалежність, будівництво національної держави на руїнах Османської імперії, вивчення правових наслідків Лозанської угоди, зокрема правового становища іноземців у Турецькій республіці, питання економіки сільського господарства, індустріалізації країни, залізничного будівництва тощо.

Малось також на увазі простежити моменти взаємних впливів українського й турецького народного мистецтва. П. Тичина ставив собі за завдання ближче ознайомитись з літературним життям нової Туреччини й зібрати матеріал для антології перекладів турецької поезії, налагодити особистий контакт з турецькими письменниками.

Делегація прибула до Стамбула 2 листопада 1928 р. Потім вона виїхала до Анкари, де пробула довгий час, після чого два її члени, В. Зуммер та А. Сухов, поїхали до Конії для вивчення пам'яток мистецтва сельджуцької доби і проблем сільського господарства на півдні Анатолії. Інші двоє, О. Гладстерн та П. Тичина, спочатку зупинились у Ескі-Шегірі, звідки теж виїхали до Конії. Далі частина делегації попрямувала до Ізміра, а В. Зуммер — до Стамбула, Едірне та Бурси.

¹ Речь А. Г. Шлихтера на встрече представителей двух дружественных народов на банкете в честь моряков «Гамидие». «Известия», вечірній випуск. 1926, 13 листопада.

² Його ж. Речь на чествовании турецких гостей в Одесском окрисполкоме. «Известия», вечірній випуск, 1926, 14 листопада. Його ж. Выступление по случаю приезда министра иностранных дел Турции Тевфик Рюшди-бея. Газ. «Украинский экономист». 1926, 14 листопада.

³ Його ж. Речь на торжественных проводах министра иностранных дел Турции Тевфик Рюшди-бея. «Харьковский пролетарий», 1926, 16 листопада.

⁴ Беседа с уполномоченным т. А. Г. Шлихтером (Советско-турецкие встречи в Одессе). «Коммунист», 1926, 20 листопада.

⁵ О. Г. Шлихтер. Про радянсько-турецьку дружбу. «Вісті ВУЦВК», 1926, 20 листопада.

⁶ П. Моисеев, Ю. Розалиев. К истории советско-турецких отношений. Госполитиздат, 1958, стор. 39, 43—44, 52.

Нарешті, усі знову з'їхались у Стамбулі, де пробули біля двох тижнів. Сьомого січня делегація вирушила назад до Радянського Союзу.

За час подорожі члени делегації не тільки мали численні зустрічі з турецькими істориками, економістами, письменниками та ін., але були також прийняті багатьма представниками турецького уряду й меджісу. В Анкарі О. Гладстерн прочитав на юридичному факультеті Анкарського університету при великій кількості слухачів дві доповіді — одну з основ радянського законодавства, другу — з питань міжнародного права. В. Зуммер прочитав лекцію, присвячену мистецтву тюркських народів СРСР, причому ілюстрував її численними діапозитивами з творами мистецтва народів Середньої Азії, Поволжя та Азербайджану.

В Анкарі делегація відвідала відомого турецького письменника Якуба Кадрі й обговорювала з ним питання про організацію перекладницької роботи, про переклад творів турецької літератури на українську мову й навпаки. Якуб Кадрі подав П. Тичині чимало цінних відомостей про турецьку поезію, виклавши їх у спеціальній записці.

Турецька преса широко освітлювала перебування радянської делегації в Туреччині. Зокрема, слід відзначити невелику, але надзвичайно дотепну статтю поета Фарука Нафіса у «Хакімійєті Мілліє», присвячену побаченню з членами делегації й принагідно українській літературі, а також статтю проф. Кепрюлю-заде в журналі «Ікдám» від 22 листопада 1928 р. про ВУНАС та журнал «Східний світ» з докладним оглядом його змісту.

У Стамбулі в Літературно-художньому товаристві відбувся цікавий вечір, присвячений поетичній творчості П. Тичини. Один із співробітників Генерального радянського консульства прочитав власний турецький переклад окремих поезій П. Тичини, а сам поет читав свої вірші в оригіналі.

Делегація намітила також певні шляхи наукового співробітництва з турецькими ученими. Між іншим, було вирішено утворити дві постійні комісії, одну в УРСР і другу в Туреччині, для вивчення історичних взаємин між українським і турецьким народами¹.

Важливою справою асоціації в той час було комплектування власної сходознавчої бібліотеки. Крім того, створювалась картотека тих книг із сходознавства, які вже були у двох головних бібліотеках Харкова — університетській та ім. В. Г. Короленка. Здійснення цієї справи розраховувалося на довгий час, але вже в найближчі роки вона значно просунулася вперед.

Цікавий був також початок організації Музею побуту та культури східних народів. Основу його склали експонати, привезені членом ВУНАС М. Погребецьким (з Узбекистану і Туркменської РСР) та іншими членами асоціації (з Кавказу)². Пізніше східні колекції при ВУНАС швидко поповнювались саме тому, що асоціація часто організовувала різного роду експедиції до країн радянського Сходу. Прихильниками асоціації були подаровані також цікаві речі, привезені в різні часи з Далекого Сходу, з Індії тощо. Усе це дало змогу її правлінню вже на другому Всеукраїнському з'їзді сходознавців ставити питання про організацію справжнього сходознавчого музею. Проте згодом,

¹ Докладно про подорож делегації ВУНАС до Туреччини див. у її звіті, — «Східний світ», 1929, № 1—2 (7—8), стор. 375—385. Див. також: В. М. Зуммер, Турецькі музеї. «Изв. пед. фак-та Азербайджанского гос. ун-та. Общественные науки», т. XVI, 1929, стор. 255—267 (з малюнками).

² Хроніка. Діяльність ВУНАС. «Східний світ», 1928, № 5, стор. 258.

у зв'язку з переходом столиці УРСР до Києва, відповідні колекції були передані до Харківського музею мистецтв¹.

Другий Всеукраїнський сходознавчий з'їзд відбувся 1—6 листопада 1929 р. в помешканні ВУНАС (по Сумській вул., № 5). Він значно перевершував перший з'їзд і кількістю учасників і обсягом своєї роботи. На нього зібрались 139 радянських учених (з УРСР 86, решта — з інших союзних республік)².

Крім того, присутні були іноземні гості: депутат турецького меджлису, редактор «Economiste de l'Orient», директор Турецького тюркологічного інституту, декан історично-філологічного факультету Стамбульського університету та професор Тегеранської вищої школи Абу-ль-Хасан Форугі.

Під час організації з'їзду до оргбюро з усіх кінців Радянського Союзу та з-за кордону надійшло 150 заявок на доповіді. Було заслухано лише 57 доповідей. Робота з'їзду проходила в чотирьох секціях: 1) політики, економіки і права, 2) історії, 3) етнології й мистецтва, 4) мовознавства й літератури.

Обсяг роботи з'їзду можна охарактеризувати темами деяких доповідей, прочитаних членами ВУНАС. Перша секція: «Китай та іноземні держави за перший період китайської революції 1911—1913 рр», «Районування Туреччини в світлі еволюції її сільського господарства за останні роки», «Промисловість сучасної Туреччини», «Цукрова промисловість і торгівля Персії», «Торговельні взаємини СРСР з Персією». Друга секція: «Україна і Крим в їхніх історичних взаєминах», «З історії взаємин України з Кримом (гетьман Суховій)», «Повстання Кара-Язиджи», «Татарсько-українські засоби водного транспорту на Дніпрі в XVI—XVIII віках», «Зародження казенної торгівлі Росії з Китаєм», «Економіка Індії і Китаю за Ібн-Батutoю та Джаган-наме». Третя секція: «Про методику вивчення мистецтва стародавнього Кавказу», «Вплив візантійського мистецтва на вірменську книжкову ілюстрацію», «Дві датовані середньовічні речі з зібрання мусульманської бронзи Музею мистецтва Української Академії наук», «Софія Київська у Мбскві (в Абхазії)», «Срібна сасанідська ваза в Музеї мистецтв Української Академії наук». Четверта секція: «Глаголиця та її походження», «Творчість і світогляд Омара Хейяма»³.

На з'їзді була утворена при ВУНАС комісія для вивчення історії україно-турецьких взаємин. Її установчі збори в складі восьми учасників (п'ять з Харкова, два з Одеси й один з Києва) відбулись 4 листопада 1929 р. В роботі зборів взяв участь декан історично-філологічного факультету Стамбульського університету. Він повідомив, що в Туреччині вже була проведена деяка попередня робота по організації відповідної турецької комісії. Комісія ця мала бути суто науковою й існувати при Тюркологічному інституті у Стамбулі. Він також накреслив широку програму співробітництва турецьких і українських учених у цій галузі⁴.

¹ Підсумки діяльності ВУНАС напередодні другого з'їзду у листопаді, 1929 р. дані в кн.: «Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. 1926—1929. Редагував Ол. Гладстерн». Х., 1929.

² Зокрема, 61 з Харкова, 15 з Києва, 7 з Одеси, 2 з Херсона і 1 з Маріуполя (Жданова); з Криму: Сімферополь — 2, Севастополь — 1, Керч — 1. Отже, з УРСР у теперішніх її межах було 90 учасників. З інших міст Радянського Союзу прибули: Москва — 15, Ленінград — 7, Тбілісі — 7, Батумі — 1, Баку — 9, Махач-Кала — 2, Краснодар — 3, Уфа — 1, Казань — 2. Усього 47.

³ II Всеукраїнський сходознавчий з'їзд. Попередній звіт. «Східний світ», 1930, № 10—11, стор. 369—379.

⁴ Протокол засідання Комісії для вивчення історії україно-турецьких взаємин, «Східний світ», 1930, № 10—11, стор. 380—382.

Другого дня після закінчення роботи з'їзду відбулось засідання правління Української торговельної східної палати з участю іноземних гостей. На засіданні були також численні члени палати та делегати Другого всеукраїнського з'їзду сходознавців. Редактор журналу «Economete de l'Orient» зробив докладну доповідь про економіку тодішньої Туреччини.

Треба ще додати, що професор Абу-ль-Хасан Форугі виголосив на з'їзді доповідь «Головні етапи розвитку перської літератури від доби маздеїзму до останніх часів», а потім відвідав Українські державні курси сходознавства, де мав розмову із студентами перського відділу і прочитав для них ряд віршів—кращих зразків перської класичної поезії.

Другий з'їзд ВУНАС мав велике значення для дальшого розвитку сходознавства на Україні. Було підбито певний підсумок попередньої роботи. Він показав, що кількість працівників на полі сходознавства збільшилась—спеціальні курси у двох містах готували нові кадри, озброєні знанням східних мов; покращала організаційна структура асоціації, налагодилися широкі її наукові зв'язки, нарешті (і це слід вважати найбільш важливим) піднявся методологічний рівень наукової роботи членів асоціації, а її тематика набувала дедалі актуальнішого значення. Все це було констатовано в резолюціях самого з'їзду, який накреслив ряд організаційних заходів для поліпшення сходознавчої роботи в УРСР.

1 січня наступного 1930 р. в Харкові відкрився Український науково-дослідний інститут сходознавства. Інститут мав досить широку аспірантуру, причому аспіранти, крім філософії, історії КНРС, спеціальних економічних та історичних предметів по окремих східних країнах вивчали англійську і обов'язково відповідну східну мову. Для викладання перської і турецької мов були запрошені висококваліфіковані кадри, викладач китайської мови приїжджав на певний час з Москви.

Тематика наукової роботи співробітників інституту була тісно пов'язана з актуальними проблемами сучасності. Інколи керівники інституту розуміли це завдання навіть занадто вузько. Наприклад, тема «Вивчення арабських джерел з історії народів Східної Європи та слов'ян», запропонована 14 лютого 1930 р. одним із наукових співробітників інституту, не була затверджена дирекцією з причини «неактуальності», тоді як у тому ж році Академія наук СРСР, за доповіддю академіка І. Ю. Крачковського, визнала це питання дуже важливим з погляду чергових завдань радянської історичної науки¹.

Згодом Український інститут сходознавства увійшов до складу Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), президентом якої був О. Г. Шліхтер, обраний перед тим, у 1929 році, дійсним членом Академії наук УРСР². При цьому ВУНАС, звичайно, зберегла свою роль як громадська організація і для чіткішого визначення своїх методологічних завдань дістала назву «Всеукраїнська асоціація сходознавців-марксистів». Так само орган ВУНАС

¹ І. Ю. Крачковский. О подготовке свода арабских источников для истории Восточной Европы, Кавказа и Средней Азии. Избр. соч., т. I, М., 1955, стор. 151. Див. зокрема прим. 2, де є посилання на тези доповіді в Укр. ін-ті сходознавства «Завдання та шляхи вивчення арабських джерел до історії Східної Європи».

² О. Г. Шліхтер. Всеукраїнська асоціація марксо-ленінських інститутів та її завдання. З доповіді на першій партконференції ВУАМЛІН 8 грудня 1931 р. Ж. «Більшовик України», 1931, № 21—22, стор. 61—70. Інститут сходознавства містився тоді на Сумській вулиці, № 33, разом з ВУАМЛІН.

з 1931 р. змінив свою попередню досить невиразну назву «Східний світ» на «Червоний Схід».

Тепер зупинимось на періодичних сходознавчих виданнях цього періоду в Харкові.

Всеукраїнська асоціація сходознавців з самого свого заснування почала видавати «Бюлетень ВУНАС», завданням якого було пропагувати роботу асоціації та до деякої міри показати вже наявні досягнення, друкувати статті, переклади тощо.

«Бюлетень» виходив у склогографічному видавництві «Пролетарій» (І-ша друкарня) тиражем 1000 примірників, форматом у цілій аркуш машинописного паперу. Спочатку передбачався регулярний щомісячний вихід «Бюлетеня», була оголошена й відповідна передплата. Але одразу здійснити цей план не пощастило, а після появи журналу «Східний світ» «Бюлетень» втратив своє значення. Зараз «Бюлетень»—бібліографічна рідкість¹.

Статті та інші матеріали в «Бюлетені» друкувалися вперемішку українською і російською мовами. «Зміст» у перших двох номерах був даний російською і французькою мовами, в номері 4—5 — українською мовою. Назва на обкладинці була надрукована українською, французькою, китайською (ієрогліфікою) і турецькою мовами.

«Бюлетень» складався з таких розділів: 1) Економіка, політика, право; 2) Історія з археологією і література; 3) Доповіді й реферати; 4) Хроніка сходознавства; 5) Бібліографія. Матеріали першого розділу мали конкретну актуальну спрямованість. Так, у першому номері вмішені, наприклад, такі статті: «Експорт України на Близький Схід», «Український цукор на східних ринках», «Турецька плавуча виставка». У дальших номерах: «Про організацію на Україні транзитної торгівлі східними килимами», «Можливості керманського ринку» тощо. Статті на політичні теми: «Туреччина і СРСР», «Шляхи китайської революції», «Боротьба за арабський Схід (Сірія)», «Кантон і імперіалістичні суперечності», «Італо-єменський договір», «Боротьба за арабський Схід (Палестина)».

Історичні статті були нечисленні. Це—«Епізод з історії боротьби за перський ринок», «Справа Басарабської залізниці», «Уривок з російсько-монгольської історії».

Другий розділ «Бюлетеня» складався з перекладів зі східних мов. Більшість з них передрукована в цій книзі². Переклади друкувались завжди разом з оригіналами на східних мовах. Склогографічна техніка давала повну можливість передавати китайську ієрогліфіку, бенгальське, арабське і грецьке письмо (а також ноти Р. Тагора до однієї з його пісень), не користуючись набором.

Хроніка «Бюлетенів ВУНАС» досить різноманітна. Найбільший інтерес вона має для історії початку діяльності асоціації та окремих її філій.

Журнал асоціації «Східний світ» являє собою солідне видання, що заповнює цілу полицю й містить багатий і різноманітний матеріал. «Східний світ» мав бути двохмісячником, але оскільки його редакція не мала свого штату й усю роботу провадили члени правління та технічний секретар асоціації, то не дивно, що налагодити регулярний ви-

¹ У ЦНБ ХДУ є три номери: № 1, за жовтень 1926 р., має 40 стор., № 2—3, за січень 1927 р.,— 72 стор. № 4—5, без зазначення місяця, 1927 р.— 84 стор. У «Відчиті правління ВУНАС», вміщеному в «Східному світі» (1928, № 2, стор. 53) сказано, що на той час «вийшло вже чотири книжки «Бюлетеня». Але, на жаль, про четверту книжку відомостей немає.

² Див.: Антологія. 25, 27, 37, 38, 41.

пуск журналу було важко. Це відбивалося й на нумерації окремих його випусків¹.

Обсяг журналу в перші роки його існування безперервно збільшувався. Так, перші п'ять томів мали 256, 302, 356, 288, 300, 420 сторінок. Деякий час він виходив розміром понад 400 сторінок, № 10—11 (1—2)

Харківські сходознавчі журнали.

за 1930 р. мав 416 сторінок. Останній номер 1—2 (16—17) за 1931 р. мав 228 сторінок.

За змістом «Східний світ», як і його попередник «Бюлетень», складався з таких розділів: 1) Економіка. Політика. Право; 2) Історія. Етнографія. Література; 3) Доповіді; 4) Бібліографія; 5) Хроніка сходознавства. Номер другий за 1928 р. був цілком присвячений першому Всеукраїнському з'їзду сходознавців, але розподіл прочитаних на з'їзді і надрукованих доповідей іде за тими ж розділами. Матеріал у «Червоному сході» розташовувався так: загальна частина, присвячена питанням політики й економіки закордонного Сходу; відділ радянського Сходу; нотатки, куди в значній мірі входили також повідомлення з літератури, мистецтва тощо; бібліографія. Хроніки як спеціального розділу не було.

«Східний світ» друкував також ілюстративний матеріал, особливо до статей з мистецтва, етнографії та до описів подорожей (див. наприклад, яскраві кольорові малюнки у «Східному світі», 1928, № 6, після стор. 212).

Важко дати огляд численних статей, вміщених у журналі. Основна частина з них присвячена економічним питанням іноземних східних країн та торговельним зв'язкам Радянського Союзу, зокрема УРСР, з ними. Статті ці були значною мірою пов'язані з діяльністю Укра-

¹ Усього було випущено 10 томів журналу «Східний світ» та два номери його продовження—«Червоний Схід». За цифровими позначеннями та роками випуску вони йдуть у такому порядку: № 1—1927, № 2—1928, № 3—4—1928, № 5—1928, № 6—1928, № 1—2 (7—8)—1929, № 3 (9)—1929, № 10—11 (1—2)—1930, № 12 (3)—1930, № 4—5 (13—14)—1930, № 6(15)—1930, № 1—2 (16—17)—1931.

їнської східної торговельної палати, яка в той час перебувала в Харкові. Автори наводять чимало цифрового матеріалу. Цілком зрозуміло, що статті присвячені переважно країнам Близького Сходу — Туреччині, Ірану, але також Єгипту, Сирії тощо.

Статті на політичні теми розглядали ширше коло питань і, крім подій Близького Сходу, багато уваги приділяли подіям у Китаї. Ось кілька робіт з різних номерів: «Китайська революція та її рушійні сили», «Реакція і опозиція в Туреччині», «Туреччина та її економічне районування», «Східні виставки», «Експорт Туреччини у зв'язку зі станом її народного господарства», «Економічний стан сучасної Сирії», «Сучасна економіка Єгипту», «Український експорт на Близький Схід», «Близькосхідна торгівля України в 1926—27 рр.», «Криза в Єгипті», «Персія в лабетах кризи», «Грошовий обіг і політика Англобанку в Персії», «Аграрне питання в сучасній Японії», «Сільське господарство Північної Маньчжурії», «Проблема Китайської Східної залізниці», «Державний переворот в Афганістані», «Турецько-персько-афганська троїста угода» та ін.

Різноманітні були статті, що стосувалися питань, пов'язаних з країнами радянського Сходу. Крім суто економічних проблем, в них чимало місця відводилось природі, побуту населення, розвитку радянської культури тощо.

Широко висвітлювались історичні питання, а саме: історія колоніальної політики на Сході та національно-визвольної революційної боротьби народів Сходу, історія взаємин українського народу зі східними, історія стародавнього Сходу, археологічні матеріали, що стосувались східних народів з території УРСР та інших Радянських республік тощо. Ось деякі з тем: «Україна і Близький Схід в історичних взаєминах», «Ханські ярлики на українські землі», «Про перший проект споруди Волго-Донського каналу в XVI віці», «Комуністичний рух у Персії в VI—IX ст. н. е.», «Таємні селянські спілки в Китаї» тощо.

Статті, присвячені питанням літератури, театру тощо: «Омар Хейям-вільнодумець», «Періодична преса в Персії», «Перський театр», «Деякі дані про науку та літературу в грецьких колоніях північного узбережжя Чорного моря», «Сучасна російська література в Японії», «Твори Леніна японською мовою», «Пісні корейців», «Латинський алфавіт у Персії», «Турки про українську літературу», «Новий алфавіт у Туреччині», «Кілька уваг про характер китайської мови», «Нова цифрова система класифікації китайських ієрогліфів» тощо. Деякі з цих статей включали також переклади зі східних мов, або переклади ці давались окремо із вступними зауваженнями до них. Певну частину такого матеріалу наведено далі в Антології¹.

«Східний світ» містив також чимало статей, присвячених мистецтву східних народів Радянського Союзу та іноземних.

Треба зазначити, що сходознавча робота в Харкові тих часів не обмежувалась щойно згаданими установами та виданнями. Так, у Харківському інституті народного господарства ще в 1926 р. існував семінар з сходознавства, а з осені 1927 р. в тому ж інституті був утворений відділ зовнішніх зносин (зі східним ухилом), де викладалася й турецька мова. Професори й викладачі його в значній мірі були з членів ВУНАС².

¹ Див.: Антологія, 12, 22, 26, 32, 39, 42, 43, 47, 49, 51, 54, 55.

² Всеукраинская научная ассоциация востоковедения и ее деятельность за 1926 г. «Східний світ», 1927, № 1, стор. 248; Хроніка ВУНАС. «Східний світ», 1928, № 2, стор. 294.

У 1925 р. в Харкові, столиці УРСР, була заснована Українсько-східна торговельна палата. Зважаючи на мале ознайомлення українських радянських господарчих органів з економічною кон'юктурою східних ринків, з можливою номенклатурою відповідних експортних та імпорتنих товарів, з їхніми цінами на цих ринках, Українсько-східна торговельна палата взялась за широке вивчення цих питань у своїх комісіях та секціях. З другого боку, вона намагалась широко інформувати про свою діяльність зацікавлені установи й видавала спеціальний бюлетень «Торгівля України зі Сходом». Палата організувала в Одесі постійну виставку зразків товарів, що експортувались з Радянського Союзу до Близького Сходу, а також брала діяльну участь в організації виставок радянських товарів в Ірані (Тегеран), Палестині (Яфа) та Греції (Салоніки). Палата займалась зокрема експортом до Туреччини радянських сільськогосподарських машин, цукру, ящикних комплектів, фанери, масла; до Ірану — металевих виробів, цукру, каустики; до Єгипту — вугілля, антрациту; до Палестини — худоби, борошна, картоплі; до Маньчжурії — цигарок тощо.

За пропозицією транспортної секції Укрдержплану палата склала доповідну записку про можливі й бажані зниження залізничних тарифів та морських фрахтів на ряд експортних товарів з метою пожвавлення торгівлі зі Сходом. Палата мала свій філіал в Одесі і представництво в Києві¹. Вона енергійно підтримувала наукову діяльність ВУНАС, даючи їй щомісячну дотацію² (крім дотації Наркомосвіти). Асоціація в свою чергу розробила чимало економічних питань, які цікавили палату, а багато доповідей, прочитаних в політико-економічному відділі ВУНАС, та статей у «Східному світі» були написані на матеріалах палати³.

Піднесення інтересу до Сходу в галузі економічній та політичній викликало, звичайно, посилення зацікавленості до культури східних народів. Це стосувалось не тільки народів іноземних, але в першу чергу культури народів Радянського Союзу. Зокрема, різні харківські видавництва починають видавати переклади зі східних мов творів художньої літератури. Про обсяг видань можна певною мірою судити на підставі цієї антології⁴. Наукові і навчальні сходознавчі установи в Харкові того часу та їхня діяльність були основою того, що з'являлися й перекладачі з оригіналів художніх творів східними мовами. Поставало важливе питання про спрямованість їхньої роботи й перш за все про доцільний вибір найкращих творів для перекладання.

З другого боку, тодішнє видавництво Української радянської енциклопедії, готуючи для Енциклопедичного словника статті з сходознавства, запросило до цієї справи також і харківських сходознавців. Щоб сприяти дальшому вивченню східних мов, це видавництво мало на увазі, між іншим, видати кілька словників східних мов. Отже, так само як зараз Азербайджанський інститут сходознавства ставить собі за першорядне завдання створити східно-азербайджанські словники — перський, арабський, курдський та турецький⁵, видавництво Укра-

¹ Я. Ш-ский. К итогам деятельности Украинско-восточной торговой палаты за 1925—26 г. «Східний світ». 1927, № 1, стор. 251—253.

² Річний з'їзд ВУНАС 1927 р. Відчит правління ВУНАС. «Східний світ», 1928, № 2, стор. 52.

³ Річний з'їзд ВУНАС. Відкриття з'їзду та привітання (за стенограмами). Привітання від Українсько-східної торговельної палати, від Ради промисловості, торгівлі й транспорту України. «Східний світ», 1928, № 2, стор. 47—48.

⁴ Див.: Антологія 6—9, 14, 16, 18, 19, 21, 23, 24, 30, 31, 33—36, 44, 45, 46, 53.

⁵ Новый институт востоковедения. «Правда», 1958, 2 березня. Новый востоковедный институт, ж. «Современный Восток», 1958, № 6, стор. 48 (Хроника научной жизни).

їнської радянської енциклопедії заходилося в той час створювати три східно-українські словники, а саме: азербайджанський, грузинський та вірменський.

Для здійснення цього завдання у 1932 р. видавництво направило до Закавказзя делегацію з трьох осіб, яка відвідала столиці трьох Закавказьких республік — Баку, Тбілісі та Єреван. У кожному з цих міст відбулися офіційні засідання представників наркомосів, наукових установ, письменницької громадськості, де члени української делегації робили

Переклади творів художньої літератури східних народів, видані в Харкові.

інформаційні доповіді про стан словникової роботи та про переклади художніх творів з закавказьких мов в УРСР. Вони також викладали проекти видання згаданих трьох словників і плани наступної перекладницької роботи. Інформація про завдання делегації була зроблена також на сесії ЦВК Вірменської РСР, що саме відбувалася в той час у Єревані. Приїзд делегатів широко освітлювався в пресі. Разом з тим члени делегації знайомилися з радянським будівництвом трьох республік в галузі культури — з видавничою справою, театрами, музеями, зокрема також з рукописними фондами у Тбілісі та Ечміадзіні.

Закавказькі організації гаряче підтримали ініціативу УРЕ. Відповідні наукові установи взяли на себе ударні зобов'язання виділити із своїх картотек апробовані реєстри по 30 000 слів (з фразеологією) кожної з трьох мов, створивши для цього спеціальні комісії мовознавців. Делегація УРЕ одержала у відповідних республіках також списки художніх творів, рекомендованих в першу чергу для перекладу на українську мову. Треба додати, що в тому ж 1932 р. на Україні відбулася декада культури народів Закавказьких республік¹.

Науковці Закавказзя виконали свої зобов'язання й надіслали відповідні реєстри слів. Отже, взимку 1932—1933 р. азербайджано-україн-

¹ І. Фалькевич, акад. П. Тицина, А. Ковалівський. Ленінськими національними шляхами. Ж. «Червоний шлях», 1932, № 5—6 (107—108), стор. 142—143.

ський словник з фразеологією на картках був закінчений. У такому ж стані знаходився вірмено-український словник, редактором якого був акад. П. Г. Тичина, та грузино-український, редагований Г. А. Наморадзе.

У той час були зібрані важливі матеріали на східних мовах Радянського Союзу в Харківській науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка. З 1922 р. ця бібліотека почала одержувати обов'язковий примірник усіх видань СРСР, отже, також літературу на десятках мов національних республік та областей. Таким чином, тут утворились збірки політичної і господарської літератури, шкільних підручників, а також художніх творів, граматик, словників тощо не тільки на таких мовах, як грузинська, азербайджанська, вірменська, узбецька тощо, але й на асурській (айсорській), меотійсько-грецькій, курдській, шугнанській, луораветланській (чукоцькій) та інших віддалених і маловідомих мовах Радянського Союзу. Основна частина цієї літератури була в свій час зарубрикована харківськими сходознавцями О. І. Даниленком, К. Костан, Г. Наморадзе та А. Ковалівським. На жаль, починаючи з 1935 р. бібліотека вже не одержувала літературу на цих мовах. Однак зібрані фонди, безумовно, не втрачають наукового значення і треба лише, щоб вони були краще впорядковані.

Український науково-дослідний інститут педагогіки в 1933 р. запропонував харківським сходознавцям розпочати вивчення стану народної освіти в арабських країнах, Туреччині та Японії. У зв'язку з цим від УНДІП до міністерств народної освіти деяких арабських країн були надіслані листи арабською мовою з проханням подати літературу та різні матеріали, що висвітлювали б діяльність міністерств у цій галузі. У відповідь міністерство народної освіти Єгипту надіслало навчальні програми, інструкції і т. ін. по початковій та середній освіті Єгипту за 1929, 1932—1933 роки. Після нового листа був одержаний з книжкової палати Єгипту великий том, що містив огляд видань у цій країні за останні роки. На підставі всіх цих матеріалів за дорученням УНДІП була написана праця «Політика народної освіти в сучасному Єгипті (в нижчій та середній школі)». Надрукована вона в Ленінграді 1935 року¹.

У 1934 р. столицею УРСР став Київ. Значна частина наукових установ та наукових працівників виїхала з Харкова. Це спричинилось до певної зміни в розвитку сходознавчої роботи в Харкові й до перенесення її центра знову в університет. Тим часом в результаті робіт 20-х та 30-х років утворився певний досвід, який, звичайно, по-новому можна й слід було використати в подальшій роботі. З приводу цього акад. О. І. Білецький у 1957 р. писав: «Географічне (не кажучи про інше) розташування та історична доля українського народу зробили його близьким до народів Сходу. Ще в 20—30-х роках на Україні було чимало спеціалістів з історії та літературознавства країн Сходу. Коли у нас існувала «Асоціація сходознавства», яка видавала свій періодичний орган («Східний світ»). Невідомо, чому ця робота припинилась. А ще незрозуміліше, чому ні в якій формі вона не була поновлена. Адже на Україні є й зараз і в Києві, і в Харкові, і в інших містах люди, які могли б продовжити на нових засадах цю велику, важливу

¹ А. Ковалевский. Политика народного образования в современном Египте (в низшей и средней школе). «Зап. Ин-та востоковедения Академии наук СССР». V, 1935, стор. 137—182. Див. його ж. Вивчення культури новітнього Єгипту в Радянському Союзі. «Тр. істор. фак-ту ХДУ», т. 6, X., 1957, стор. 376—377.

роботу культурного єднання Української РСР з країнами близького й далекого Сходу»¹.

За постановами Ради Народних Комісарів УРСР від 10 березня та 21 липня 1933 р., починаючи з 1 вересня того ж року була відновлена робота Харківського державного університету. Серед його семи факультетів почали діяти історичний, економічний та літературно-лінгвістичний. Університет одержав великі бюджетні асигнування. Якщо в 1933—1934 учбовому році його бюджет складав 4,4 млн. крб., то вже через п'ять років, у 1938—1939 учбовому році, він виріс до 14 млн., тобто більше ніж у три рази. Такого зростання бюджетних асигнувань Харківський університет не знав до того часу ніколи, навіть за радянських часів. Його Центральна наукова бібліотека почала одержувати обов'язкові примірники всіх наукових видань УРСР. Університету було надано право мати власне видавництво².

Таким чином, Харківський державний університет знову став видатним не тільки навчальним, але й науковим закладом. Знову зосереджувалася в ньому і робота по сходознавству.

У 1933 р. в ЦНБ ХДУ було створено особливу комісію для систематичного опису рукописних фондів. За її дорученням один з наукових співробітників бібліотеки склав згодом надрукований у Ленінграді опис також і східних рукописів³. У ньому зазначено 11 суто арабських рукописів, один арабський з турецькими коментарями, 9 турецьких, один перський та два камбоджійських.

Записів про походження їх немає, але з побічних даних, що містяться в самих рукописах та у вкладниках до них, можна зробити висновок, що певна їхня частина потрапила до Харкова у зв'язку з російсько-турецькою війною 1877—1878 рр. Дійсно, в одному із звітів князя О. М. Дундукова-Корсакова, який командував у 1878 р. окупаційними військами в Болгарії, є повідомлення про значну кількість знайдених там східних рукописів⁴. О. М. Дундуков-Корсаков, син калмицької князівни, безперечно, цікавився сходознавчими справами, а в 1880 р. він був також харківським генерал-губернатором. Проте навряд чи згадані східні матеріали одержано саме від нього. Певніше, що їх привіз з собою проф. М. С. Дрінов, який під час російського управління був міністром народної освіти Болгарії.

Два великі турецькі дефтери, що містять реєстри кількох румелійських санджаків кінця XVI віку, мають на собі помітки німецькою мовою. Можливо, що ці дефтери були привезені Б. Дорном у 1829 році. Диван перських віршів Хакіма Масіхі 1638 р., здається, був подарований бібліотеці в 1904 р. Філоновим. Зовсім невідомо, яким чином потрапили сюди два турецькі дипломатичні документи, що стосуються інциденту з російськими кораблями у Середземному морі в 1805 році.

Щодо рукописів з Південно-Східної Азії, то один з них написаний

¹ О. І. Білецький. Завдання та перспективи розвитку українського літературознавства. Ж. «Радянське літературознавство», 1957, № 1, стор. 14. Про це ж докладно говорить І. Ф. Черніков у своїй рецензії на книгу П. П. Удовиченка «З історії зовнішньої політики УРСР (1919—1922)», «Український історичний журнал», 1959, № 2, стор. 134—135.

² ХГУ за 150 лет, стор. 271—273.

³ А. Ковалевский. Описание восточных рукописей Центральной библиотеки Харьковского государственного университета. «Библиография Востока», вып. 7, 1934, стор. 93—115.

⁴ Сб. материалов по гражданскому управлению и оккупации Болгарии в 1877—1878—1879 гг. Под редакцией Н. Р. Овсяного. Вып. 3. СПб.: 1904. Из звіту князя Дундукова-Корсакова від 13.VII 1878 р., № 1087, стор. 30. За відповідну довідку висловлюю свою подяку дослідниці діяльності проф. М. С. Дрінова Ірині Сергіївні Ільчук.

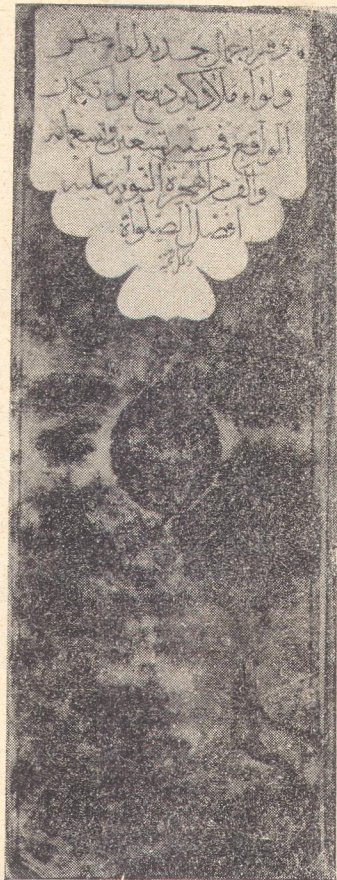
білими літерами на чорному папері, який згортається «гармонікою» і вкладається до чорного футляра, вкритого цератою. Мова рукопису — палі, письмо — камбоджійське. Другий рукопис написаний на пальмових листах теж камбоджійським письмом¹.

У ЦНБ зберігається також китайський художній альбом. У ньому є серія малюнків з побутовими сценами. Написів немає. Цей альбом, мабуть, не давніший Цінської імперії.

Внаслідок бурхливого піднесення національно-визвольного руху в колоніальних країнах, а також на базі значних досягнень у вивченні історії цих країн в Радянському Союзі на історичних факультетах університетів та педінститутів був запроваджений курс нової історії колоніальних і залежних країн. Тим самим у даних вузах створювалась деяка основа і для сходознавчої спеціалізації. Щоправда, названий курс не зовсім відповідав цим завданням. Так, за програмою 1941 року він охоплював не тільки країни Азії, але й усю Північну Африку, Південну та Центральну Америку й Океанію. З другого боку, з Азії випадали Бірма, Цейлон, частково історія Муонг-Таї (Таїланду) і Японія, як країна імперіалістична².

Підручник «Нова історія колоніальних і залежних країн», т. 1³, охоплював історію тих самих країн (але без Океанії) до 1918 року. Наступна програма 1942 р. була побудована за тим же планом, передбачаючи виклад історії згаданих країн до Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу⁴.

У Харківському університеті в 1938—1939 учбовому році цей курс читав Л. А. Близнюченко, сходознавець, що згодом перейшов на роботу до Києва. Починаючи з 1939—1940 учбового року, курс колоніальних та залежних країн у ХДУ вела спеціалістка по історії Китаю Лариса Василівна Симонівська⁵. Вона читала його два учбових роки, спочатку на 4 та 5, потім на 3 і 4 курсах. Оскільки годин було відведено багато, Л. В. Симонівська мала змогу подавати курс у повному обсязі, включаючи не тільки країни Азії, Африки, але й Латинської Америки. Крім того, вона читала історію стародавнього Китаю, як частину загального курсу старо-

Турецький урядовий дефтер кінця XVI віку. (Центральна наукова бібліотека ХДУ).

¹ Мову і письмо рукописів визначив ленінградський індіаніст Володимир Святославинович Воробйов-Достовський.

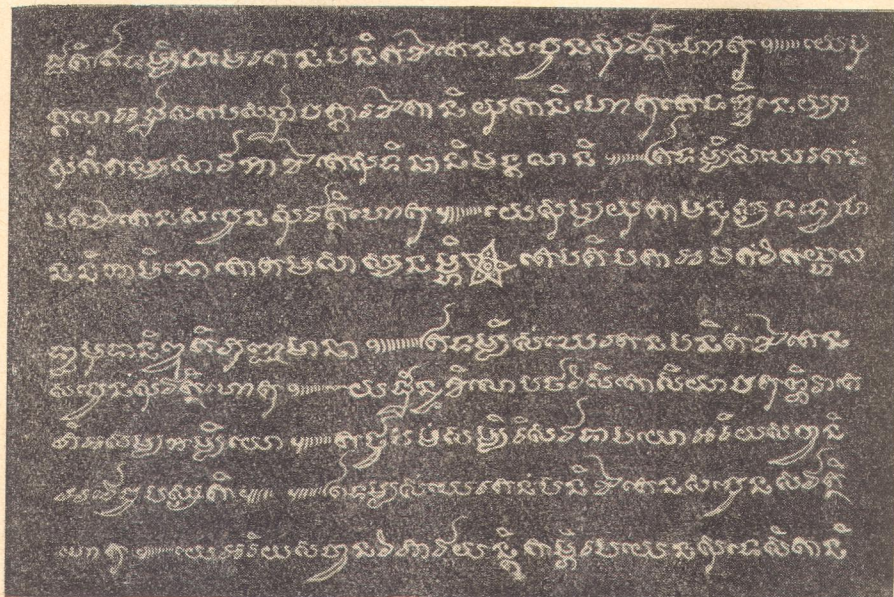
² Всесоюзный комитет по делам высшей школы при СНК СССР. Программа по новой истории зависимых и колониальных стран (для исторических факультетов университетов и педагогических институтов). М., 1941.

³ Російське видання: Соцэґиз, М., 1940. Українське: Вид-во «Радянська школа», К., 1941.

⁴ Всесоюзный комитет по делам высшей школы. Программа (проект) по новой истории зависимых и колониальных стран (для исторических факультетов госуниверситетов и педагогических институтов). Подписана к печати 3.IX 1942 г.

⁵ Л. В. Симонівська почала свою діяльність як українська письменниця. Її оповідання друкувалися в журналах «Молодий більшовик» та «Плуг». Разом з тим вона

давної історії (у проф. С. А. Семенова-Зусера), а також спецкурси — один з історії Китаю, другий на тему «Пробудження Азії». Під її керівництвом працював спецсеминар і було організовано три виставки — по Тайпінському повстанню (1851—1864), по Ірану XIX віку й по Індонезії. На виставках представлялись численні експонати, взяті з Музею етнографії та Музею мистецтв. Про перші дві виставки писала харків-

Рукопис на чорному папері камбоджійським письмом мовою палі. (Центральна наукова бібліотека ХДУ).

ська преса. Поза університетом Л. В. Симонівська читала лекції в Інституті удосконалення кваліфікації вчителів і написала для них методичний посібник з історії Китаю.

Рукопис на пальмових листах камбоджійським письмом. (Центральна наукова бібліотека ХДУ).

Щодо наукової роботи Л. В. Симонівської в цей час, то перед Великою Вітчизняною війною вона здала до чергового збірника «Учених записок» історичного факультету статтю про аграрні відносини в Китаї в XV—XVIII вв. Стаття загинула разом з усім збірником. Дві статті Л. В. Симонівської були надруковані в «Історичному журналі» за 1940

закінчила Харківський університет (тоді ХІНО), причому займалась у проаспірантському семінарі по всесвітній історії під керівництвом проф. Миколи Макаровича Пакуля. Потім, теж у Харкові, вона була аспіранткою Українського інституту сходознавства, який рекомендував її в аспірантуру до інституту сходознавства АН СРСР у Ленінграді. Тут вона захистила кандидатську дисертацію про селянське повстання у XVIII ст. в Китаї під проводом Лі Цзи-чена. Після перебування на Далекому Сході Л. В. Симонівська повернулась до Харкова і з 1939 р. почала викладати в університеті.

та 1941 роки¹. В той же час вона почала роботу над монографією про Сінхайську революцію 1911—1912 рр. у Китаї².

Взимку 1940—1941 рр., за рекомендацією Вченої ради ХДУ, Л. В. Симонівська була прийнята докторанткою до Інституту історії Академії наук СРСР, внаслідок чого переїхала до Москви, не пориваючи, однак, зв'язків з Харківським університетом.

Під час Великої Вітчизняної війни Харківський університет перебував у місті Кзил-Орда. Уряд Казахської РСР виявив велику увагу до нього. Університетські викладачі почали працювати в Кзил-Ординському педагогічному інституті та в місцевих школах. При наборі нових студентів вступала до університету й місцева, казахська молодь. Студенти історичного та філологічного факультетів проходили практику в середніх школах Кзил-Орди. Наукові працівники університету розробляли важливі питання, що стосувались природи й економіки Казахстану. Проф. С. А. Семенов-Зусер працював над питаннями історії цієї республіки³. Щодо Л. В. Симонівської, то вона переїхала з Москви до Ташкента, але над'їжджаючи до Кзил-Орди, прочитала тут у 1942 р. основний курс історії колоніальних та залежних країн. Після закінчення Великої Вітчизняної війни вона залишилась працювати в Московському університеті.

Після звільнення Харкова від окупантів та повернення до нього вузів, курс історії колоніальних і залежних країн почали читати з грудня 1944 р. в Педагогічному інституті ім. Г. С. Сковороди, а з березня 1945 р. — і в університеті. Програми залишались ті самі, але на розділи, присвячені Південній та Центральній Америці, часу вже не залишалось, хоча читалась історія всієї Африки. Звичайно, огляд закінчувався останніми подіями того часу, коли читалась лекція. У 1946—1947 рр. до цього курсу була прилучена й історія Японії, що входила раніше до загального курсу нової та новітньої історії.

З особливостей методики викладання історії країн Азії та Африки в цей період слід відзначити систему малювання на дошці історичних карт та планів деяких великих міст — Шанхая, Ухані, Гуаньчжоу, Делі, Каїра. Контури карти наносилися при самому початку лекції, а потім у процесі читання доповнювалися географічними деталями або умовними позначеннями, потрібними для розуміння тих чи інших історичних подій. Малюнок робився звичайною крейдою, але кращий ефект досягався вживанням кольорових крейд, причому річки малювали синьою, гори жовтою, революційні райони або походи революційних армій — червоною крейдою тощо. Вдаватися до цього методу довелось через відсутність настінних карт з нової історії країн Сходу та тому, що це давало можливість у процесі малювання на дошці показати етапи історичних подій. Метод був обгрунтований у доповіді на науково-методичній конференції історичного факультету ХДУ 15 квітня 1950 р.⁴

¹ Л. Симоновская. Возникновение и развитие государства в древнем Китае (Третье тысячелетие — III век до нашей эры). «Исторический журнал», 1940, № 7, стор. 71—83. Йі ж. Китай в епоху расцвета феодализма (VII—VIII века). Там же, 1941, № 1, стор. 67—78.

² Див. посилання на цю працю: И. М. Рейснер. Первая русская революция и пробуждение Азии. Изд. «Знание». М., 1955, стор. 16.

³ ХГУ за 150 лет, стор. 307—318.

⁴ Доц. А. П. Ковалевский. Наглядность в преподавании исторических дисциплин на примере опыта преподавания новой истории стран Востока. Харьковский государственный университет. Программы научно-методических конференций. Исторический факультет, 1950, стор. 5.

Інший метод викладання цього курсу мав на меті полегшити студентам засвоєння важких для запам'ятовування східних імен та географічних назв. Це досягалося по змозі поясненням первісного значення імен та назв. Так, спочатку слухачам подавалось кілька звичайних китайських слів, які виводилися з загальновідомих географічних імен: «шань» — гора, «хе» і «цзян» — річка. Далі, йдучи від відомого до невідомого, виділялись слова «нань», «бей», «дун», «сі», — південь, північ, схід, захід, «ху» — озеро і т. ін. Після з'ясування тим же аналітичним шляхом способів сполучення цих слів провадився огляд географічної номенклатури провінцій та міст Китаю. Так само давався аналіз граматичної будови таких арабських слів-власних імен, як Абдулазіз, Абдуррахман, Джелаледдін та ін. Досвід показав, що таким шляхом матеріал засвоювався значно легше.

Після перерви в 1947—1948 учбовому році читання лекцій з цієї дисципліни відновилось у ХДУ з листопада 1949 р., а в педінституті — з вересня 1950 р. вже за новими програмами як курс «Нової історії країн Сходу»¹. При цьому, на жаль, зовсім опускалася така потрібна в наш час історія Тропічної та Південної Африки. Великі події, які відбувалися в той час у країнах Сходу, щороку викликали відповідно і розширення курсу. Отже, чергова міністерська програма 1950 р. відсталала від подій уже в час її виходу².

З весняного семестру 1949 р. почато читанням курсу «Історія країн Сходу в середні віки». Для належного обґрунтування курсу доводилось починати його спеціальним вступом, присвяченим особливостям історії середніх віків у країнах Сходу (порівняно з західним середньовіччям). Цей вступ на той час ще не був передбачений програмами. У Харківському педагогічному інституті ім. Г. С. Сковороди, де в програмах курс історії східного середньовіччя був відсутній, він читався за рахунок спецкурсів як на денному, так і на вечірньому відділах.

У 1953—1956 рр. в ХДПІ курс нової та новітньої історії країн Сходу читав вихованець цього ж інституту Ю. Г. Литвиненко, аж поки історичний факультет інституту не був злитий з відповідним факультетом ХДУ. Тут у 1954 р. на кафедру історії нового часу вступив аспірантом Я. А. Побіленський, за спеціальністю японіст, який пізніше взяв на себе читання новітньої історії країн Сходу на стаціонарі та всього курсу за всі періоди на заочному відділі університету.

Зважаючи на значні події, що відбувалися в той час на Сході, для студентів, які спеціалізувались на новітній історії, в 1949—1950 рр. читався спецкурс історії Китаю ХІХ—ХХ ст., в 1951—1952 рр. працював спецсеминар по народно-демократичному Китаю, а на 1952—1953 та 1953—1954 роки був введений спецкурс з нової та новітньої історії Єгипту. Крім того, для студентів, що спеціалізувались на історії СРСР, починаючи з 1952 р., читався курс з історії Грузії, який вела доц. В. Г. Лисенко.

¹ Министерство высшего образования СССР. Программа курса «История стран Востока» (для исторических факультетов государственных университетов). 1948. Отдел преподавания общественных наук МВО СССР. Программа курса «История стран Востока» (для исторических факультетов государственных университетов), 2 июля 1949 г.

² Министерство высшего образования СССР. Программа курса «Новая и новейшая история стран зарубежного Востока» (для исторических факультетов госуниверситетов), 1951. Утверждена 31 мая 1950 г. Потім виходять і підручники «Нова історія країн зарубіжного Сходу» (рос. мовою: Изд. Моск. ун-та, т. I, II, 1952; укр. мовою: Вид-во «Радянська школа», т. I, 1954, т. II, 1955) та «Новітня історія країн зарубіжного Сходу» (рос. мовою: Изд. Моск. ун-та, вып. I, 1954, вып. II, 1955; укр. мовою: Вид-во «Радянська школа», вип. I, 1956, вип. II, 1957).

Тісний зв'язок з історією Близького Сходу, а саме Туреччини, має історія південних слов'ян. Курс історії західних та південних слов'ян на історичному факультеті ХДУ вперше був запроваджений з весняного семестру 1947 р.¹ З 1948—1949 учбового року його читав болгарознавець доц. С. І. Сідельников. З весни 1951 р. частину його (до XIX ст.) взяв на себе вихованець ХДУ старший викладач А. І. Митряев. З 1951—1952 учбового року С. І. Сідельников почав читати спецкурс «Народно-визвольний рух у Болгарії 60—70-х років XIX віку», що містив докладну характеристику економічного й політичного становища балканських країн під турецькою владою в XIX віці. З історією Близького Сходу щільно пов'язаний також курс історії Візантії, який вів доц. Г. В. Фрізман.

Щодо стародавньої історії Сходу, то з 1946—1947 учбового року в університеті її читав доц. В. О. Гольденберг, як частину історії стародавнього світу. Цей курс включав, звичайно, також історію стародавньої Індії та Китаю. Для студентів-заочників В. О. Гольденберг написав докладно розроблений посібник з історії стародавнього Сходу, який у 1954 р. вийшов окремою книгою², а в 1956 р. в переробленому вигляді увійшов до ширшого посібника, присвяченого історії стародавнього світу в цілому³.

Починаючи з 1949—1950 учбового року, В. О. Гольденберг до курсу стародавньої історії додав також історію країн Середньої Азії — Хорезму, Бактрії та Согдіани. У програмах ці країни були відсутні. В. О. Гольденберг керувався поглядом, що викладання історії стародавнього світу повинно включати не тільки історію великих імперій, але до певної міри і історію народів, що їх раніше вважали за другорядні, які, однак, відігравали самостійну й часто досить значну історичну роль. Зокрема, це стосується народів, що жили або й зараз живуть на території Радянського Союзу. Цей погляд В. О. Гольденберг уgruntував у своїй доповіді на науковій конференції історичного факультету 27 жовтня 1951 р.⁴

В лекціях з археології, історії первісного суспільства та етнографії так само певні частини присвячувались історії країн Сходу. Доц. Б. А. Шрамко, читаючи ці курси, приділяв особливу увагу археології Середньої Азії та Китаю. При цьому він використовував деяку китайську археологічну літературу.

Певна спеціалізація студентів по історії Сходу в ХДУ виявлялась у написанні відповідних курсових, дипломних робіт та праць в науковому гуртку. Студенти спочатку неохоче, з деяким побоюванням брались до таких тем. Але потім з'являлись справжні ентузіасти цієї справи. Перша дипломна робота такого роду на історичному факультеті була написана в 1949—1950 учбовому році на тему «Радянські райони Китаю (1927—1937)» (студент Г. Йоффе). В наступному 1950—1951 р. була зроблена спроба комплексного висвітлення ряду питань з історії народно-демократичної революції в Китаї. У цій справі взяли участь шість студентів, які написали дипломні роботи на теми, що в той час формулювались так: «Кантонська комуна» (Л. І. Єременко),

¹ У той час його читав доц. А. Ковалівський.

² В. А. Гольденберг. История древнего Востока. Учебно-методическое пособие для студентов-заочников исторического факультета. Изд-во ХГУ, Х., 1954.

³ В. А. Гольденберг. История древнего мира. Учебно-методическое пособие для студентов-заочников исторического факультета. Изд-во ХГУ, Х., 1956, стор. 7—80, 118—120.

⁴ Див. також його зауваження до проекту «Всесвітньої історії», «Вестник древней истории», 1952, № 4, стор. 182—184.

«Радянський Китай (1927—1934)» (Б. А. Шехтер), «Китайська Червона Армія в 1927—1935 роках» (М. Д. Гертман), «Особливий прикордонний район в Шансі—Ганьсу—Нінся» (М. В. Маневич), «Національно-визвольна війна китайського народу в 1945—1949 роках» (В. Л. Голод), «Утворення КНР» (С. Б. Каневський). Потім ці шість робіт були об'єднані в один том з попередньою статтею, написаною керівником робіт. Дипломники виявили великий ентузіазм, використали багато матеріалів, зокрема з журналів та газет тих часів, коли відбувались відповідні події¹.

З пізніших дипломних робіт можна відзначити такі: «Боротьба вірменського народу проти арабського панування в VIII—IX віках» (Г. П. Пінгірян), «Боротьба народів Середньої Азії проти нападу Олександра Македонського» (студентка з КНДР Пак Тхе-ден), «Боротьба народів Північно-Західної Індії проти нападу військ Олександра Македонського» (С. І. Авербух), «Поділ Індії на Індостан та Пакистан» (В. О. Кузнецов), «Боротьба Ірану проти Англо-Іранської нафтової компанії» (Е. С. Смирнова, яка до певної міри оволоділа перською мовою), «Павло Алеппський як джерело з історії Молдавії в середині XVII віку» (В. М. Науменко), «Каффа у першій половині XV віку» (В. В. Бадян)².

У студентському науковому гуртку нової історії також були виконані роботи варті уваги: «До історії сходознавства в Харківському університеті» (С. І. Авербух)³, «Єгипет часів Мухаммеда Алі в російській літературі XIX ст.» Г. О. Сіхарулідзе, «Російські джерела з історії повстання Орабі-паші в Єгипті» Н. Н. Зелігмана та інші.

Щодо підготовки кадрів кваліфікованих спеціалістів з історії країн Сходу, то за останні роки на кафедру історії нового часу були прийняті три аспіранти, а саме: у 1954 р. з історії Японії — Я. А. Побіленський, що захистив кандидатську дисертацію на тему «Боротьба японського народу за мир та незалежність (1949—1955 рр.)»; в 1958 р. з історії Індії — Ю. Г. Литвиненко, що працює над темою «Робітничий рух в Індії наприкінці 1920-х рр.»; нарешті, в 1959 р. з історії Китаю — Б. В. Ветров, що працює над історією громадського руху в Шанхаї 1919—1921 років⁴.

Наукова робота з сходознавства в Харкові за післявоєнний час зосереджується переважно в університеті. Ті історики, які раніше працювали в Харківському педагогічному інституті ім. Г. С. Сковороди, з 1956 р. теж перейшли до університету. По інших вузах та наукових установах залишились одиниці, які в своїй науковій роботі підтримують зв'язок з університетом. У перші роки після Великої Вітчизняної війни сходознавча робота в Харкові велась дуже мляво. Хоч уже в 1945 р. на історичному факультеті ХДУ розпочата була праця над вивченням арабських джерел з історії народів СРСР та західних слов'ян⁵, все ж

¹ Дипломні роботи з історії Сходу. Багатотиражка ХДУ, 1951, 28 травня. Стаття містить також короткий огляд історії сходознавства в Харківському університеті.

² У цій праці було приділено значну увагу східній торгівлі генуезької Каффи.

³ Див.: Програма итоговой студенческой научной конференции ХГУ. 5—10 апреля 1952 г., Х., 1952, стор. 7. Робота була премійована грамотою на міському огляді студентських наукових праць міста Харкова.

⁴ Див.: Антологія, 58, 59.

⁵ Див.: А. Ковалівський. Арабські джерела до історії народів СРСР і слов'янства. «Наукова хроніка Харківського державного університету». Збірник анотатій № 1 (4), травень 1946, стор. 4—5.

наслідки її публікувалися по інших місцях¹, поки з 1952 р. не відновилось видання Трудів історичного факультету ХДУ².

Для друкування в університеті наукових праць із сходознавства потрібний був бодай один східний шрифт. Старі східні шрифти в університетській друкарні давно загубилися. Спроба придбати арабський шрифт для друкарні спочатку була зроблена поза межами Харкова в Чебоксарах, де Науково-дослідний інститут мови, літератури та історії при Раді Міністрів Чуваської АРСР видав книгу харківського автора³.

Нарешті, в 1955 р. досить значну кількість арабського шрифту з додатковими перськими знаками придбала й друкарня Харківського державного університету. Була розроблена особлива цифрова система, що давала змогу полегшити набір тексту східним шрифтом, звести до мінімуму кількість друкарських помилок. Досвідчений наборщик Г. І. Галатон прекрасно оволодів цією справою. Таким чином 1956 р. в Харкові була видана перша книга з арабським текстом⁴.

До цієї ж галузі арабських джерел з історії країн Радянського Союзу та слов'янства належить стаття того ж автора «Абу-л-Хасан 'Алі ал-Мас'уді як учений»⁵, що є свого роду вступом до вивчення повідомлень видатного історика і енциклопедиста X віку про країни Кавказу, Східної Європи та слов'ян. Давши огляд різних суперечливих поглядів на його літературну та наукову працю, автор на конкретних прикладах з його творів показує, що ал-Мас'уді мав критичний розум

¹ А. Ковалівський. О степени достоверности Ибн-Фадлана. «Исторические записки», № 35 (1950), стор. 265—293. Його ж. Посольство халифа к царю волжских болгар в 921—922 гг., там же, № 37 (1951), стор. 189—214. Перша з цих статей знайшла відгук в наукових працях чуваських учених, а саме: П. Григорьев. Чаваш халах историе синчен калакан сенё материалсем, газ. «Чаваш коммуни», 1951, 14 липня. Н. Романов. Чаваш халахе пулса канин синчен наука мен калать, ж. «Таван Атал», 1951, № 2 (39), стор. 123; В. Г. Егоров. Современный чувашский литературный язык. Автореферат (докторської дисертації). Изд. Чувашского гос. педагогич. ин-та. Чебоксары, 1951, стор. 6.

² А. Ковалівський. Вивчення подорожі Ібн-Фадлана на Волгу за Мешгедським рукописом. «Учені записки Харківського держ. ун-ту, т. XLIII. Труды історичного факультету», т. 2, X, 1952, стор. 143—157.

³ Його ж. Чуваши и булгары по данным Ахмеда ибн-Фадлана. Чебоксары, 1954. Див. рецензію на неї чуваського етнографа та літературознавця Н. Данилова «Книга про чуваш та булгар тисячу років тому» в республіканському урядовому та партійному органі «Коммунист ялаве», Шупашкар, 1954, 19 жовтня, № 207, стор. 2—3, чуваською мовою. Про польську рец. А. Зайончковського див. наступну примітку.

⁴ Його ж. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Статті, переводи і коментарії. Вид-во ХДУ, 309 стор. тексту та 32 стор. фототипічних репродукцій арабського оригіналу твору Ібн-Фадлана за Мешгедським рукописом. Це дослідження містить переклад тексту твору Ібн-Фадлана, критично відтвореного на підставі арабських та перських джерел, докладний філологічний та історичний коментарій до цих перекладів, а також три вступних статті історичного та історіографічного змісту. До книги додана кольорова репродукція картини Генрика Семирадського «Поховання руса» з короткою заміткою про цього художника та показником літератури про нього. Див.: Антологія, 64. З-поміж кількох заміток у пресі про цю роботу можна відзначити: Г. Фризман. Интересный труд харьковского ученого, газ. «Красное знамя», 1957, 16 октября, № 206. Докладну рецензію на «Книгу Ібн-Фадлана» та на «Чуваші й булгари» дав відомий польський орієнталіст проф. Ананіаш Зайончковскі в ж. «Przegląd orientalistyczny», 1957, № 2 (22), стор. 203—209, де зробив важливі зауваження до окремих місць арабського тексту, а також умістив фоторепродукцію таблиці форм кінцевих «н» та «з(р)» в арабській графіці VII—XIII віків з книги «Чуваші й булгари», стор. 63. Друга рецензія — М. Канара (M. Canard) в ж. «Arabica», т. V, Fascicule 3. Leiden, Septembre 1958, стор. 299—300. Див. також у його роботі: M. Canard. La relation du voyage d'Ibn Fadlan chez les Bulgares de la Volga. «Annales de l'Institut d'Etudes Orientales», т. XVI. Année 1958, Alger, стор. 42, 43 та інші.

⁵ Труды історичного факультету ХДУ, т. 5, 1957, стор. 167—182.]

і робив свої висновки на підставі сумлінного аналізу відомого йому матеріалу¹.

Тісний зв'язок з історією Туреччини мали роботи С. І. Сідельникова, присвячені боротьбі болгарського народу проти турецького панування в XIX віці. Сюди належать кандидатська дисертація «Возз'єднання князівства Болгарії та Східної Румелії (1879—1886)», захищена на історичному факультеті ХДУ 15 травня 1947 р., стаття під такою ж назвою², а також наступні його роботи: «Національно-визвольний рух болгарського народу в 50-х і першій половині 60-х років XIX сторіччя»³, «Селянські повстання в 1841 і 1850 рр. в Болгарії»⁴, «Система турецької політичної сваволі в 50—60-х роках XIX ст.»⁵, «До питання про класовий характер чорбаджійства в Болгарії в період турецького панування»⁶, «Начало революционной деятельности Г. С. Раковского»⁷. В 1959 р. у видавництві ХДУ вийшла його монографія «Болгарський революціонер Георгій Раковський»⁸.

Кандидатська дисертація викладача Харківського державного бібліотечного інституту Н. С. Рашби «Польсько-турецькі відносини кінця XVI — початку XVII віків та причини Хотинської війни 1620—1621 років»⁹ пов'язана з історією України і в значній мірі має сходинковий характер. Близьких до цього питань стосуються його статті в художньо-літературному та громадсько-політичному журналі «Прапор»: «Цінна історична розвідка І. Франка»¹⁰, «Пафос визволення. Боротьба народів Східної Європи проти турецьких загарбників у художній літературі»¹¹, а також його рецензії на книгу й статті М. А. Алекберлі, присвячені Хотинській війні¹², та на книгу Б. П. Хашдеу «Ион-Воевода Лютий» (Кишенев, 1959)¹³.

У статті А. Ковалівського «Опис мандрівки Павла Алеппського як джерело з історії України в епоху її возз'єднання з Росією»¹⁴ показані обставини, які обумовили подорож антиохійського патріарха Макарія

¹ Див. також: Антологія, 65.

² Наукові записки Харківського держ. педагог. ін-ту ім. Г. С. Сковороди (Історична серія), т. XI, X., 1949, стор. 45—90.

³ Наукові записки ХДПІ (Історична серія), т. XII, 1951, стор. 67—108.

⁴ Те ж видання, т. XV, 1954, стор. 87—110.

⁵ Те ж видання, т. XVII, 1955, стор. 63—85.

⁶ Труды історичного факультету ХДУ, т. 4, 1956, стор. 189—203.

⁷ Научные записки ХГПИ, т. XIX, 1957, стор. 115—136.

⁸ Про неї: Болг. Телегр. агентство — газ. «Работническо дело», 1959, 13 грудня, № 349, та «Отечествен фронт», того ж числа; ТАРС — «Работническо дело», 1960, 6 січня, № 6, та «Отечествен фронт», того ж числа. Рецензії: П. Рущенко, газ. «Красное знамя», 1960, 5 січня, № 3, (1606); П. Сохань, газ. «Соціалістична Харківщина», 1960, 9 лютого, № 28 (1057).

⁹ Основний зміст викладено у статтях того ж автора: Протурецька політика польських магнатів під час боротьби румунського й молдавського народів проти турецького панування наприкінці XVI століття. «Учені записки Харківського державного бібліотечного інституту». Вип. IV, X., 1959, стор. 161—189. Польсько-турецька війна 1620—1621 рр. та Росія. «Український історичний журнал». 1959, № 6, стор. 77—83. Новый источник по истории борьбы украинского и польского народов против турецко-татарской агрессии. Ж. «История СССР», 1959, № 5, стор. 170—172. Польська публіцистика XVI — початку XVII століть про турецько-татарську агресію і боротьбу проти неї. Конференція, присвячена підсумкам наукової роботи ХДБІ за 1959 рік (4—6 лютого 1960 р.). X., 1960, стор. 81—84.

¹⁰ Ж. «Прапор», 1956, № 8, стор. 21—23.

¹¹ Ж. «Прапор», 1957, № 4, стор. 89—92.

¹² Рецензія (разом з А. Ковалівським) в «Українському історичному журналі», 1959, № 2, стор. 135—141.

¹³ Рецензія (разом з С. І. Сідельниковим): О карте де маре валoare історикъ. Газ. «Молдова социалистъ». 1959, 10 липня.

¹⁴ «Харківський державний університет». Збірник наукових робіт, присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією. X., 1954, стор. 257—291. Див.: Антологія, 66

та його сина Павла Алеппського з Дамаска до Москви, маршрут їхньої мандрівки через Україну туди й назад, а також подані численні виписки з арабського твору Павла Алеппського, які характеризують Україну середини XVII в., її населення та високий рівень його культури.

Боротьба імперіалістичних держав за одну з останніх «неподіле-них» країн Африки висвітлена в кандидатській дисертації Б. Г. Пільвермана «Друга марокканська криза». Особливу увагу автор приділяє значенню зовнішньої політики Росії у мирному закінченні цього конфлікту. Праця базується на численних уперше використаних документах, зокрема російських.

Історії російської дореволюційної громадської думки та питань радянської культури у зв'язку зі Сходом стосуються такі роботи харківських науковців: «Чернишевський і події на Близькому Сході у 1850—1870 роках» Б. Г. Пільвермана, «Національне повстання в Індії в 1857—1859 роках та російські революціонери-демократи» Ю. Г. Литвиненка (обидві в рукописах), «Вивчення культури новітнього Єгипту в Радянському Союзі. Освіта, література, театр, кіно, музика» А. Ковалівського¹.

Можна відзначити ряд робіт, що стосуються безпосередньо історії країн Сходу (в хронологічному порядку).

Стародавній Індії присвячена праця С. І. Авербуха «Боротьба народів Північно-Західної Індії проти військ Олександра Македонського». В ряді її розділів автор робить старанний критичний перегляд історичних першоджерел до цього питання². Серед них особливе місце він приділяє Флавію Філострату, вважаючи, що свідчення цього порівняно пізнього автора, до якого досі ставились здебільшого зневажливо, відбивають важливу традицію, яка, можливо, походить з Індо-Бактрійського царства і навіть сягає часів Олександра³.

Новітній історії Індії присвячена робота Ю. Г. Литвиненка «Страйкова боротьба робітників Індії в 1927—1929 рр.», яка складає частину його дисертації.

Праці Б. В. Ветрова «Події 4-го травня 1919 р. в Тяньцзіні»⁴, «Рух 4-го травня в Шанхаї (1919—1920 рр.)», «Становище робітничого класу і початок пролетарського руху в Шанхаї (1919—1920 роки)»⁵ та «Створення перших комуністичних організацій і початок розповсюдження марксизму-ленінізму в Шанхаї (1919—1920 рр.)» також пов'язані з його дисертаційною темою «Громадський рух у Шанхаї в 1919—1921 роках». Вони засновані на китайських першоджерелах, в тому числі й на деяких рідкісних старих виданнях. Б. В. Ветрову належать також переклади віршів деяких сучасних китайських поетів⁶.

Капітальною, заснованою на японських першоджерелах та літературі роботою, є кандидатська дисертація Я. А. Побіленського «Бо-

¹ «Труди історичного факультету ХДУ», т. 6, 1957, стор. 359—396.

² Ці розділи такі: 1. Флавій Філострат як джерело з історії індійського походу Олександра; 2. Квінт Курцій Руф. До питання про датування та ступінь вірогідності його книги; 3. Юстін як співавтор Помпея Трога; 4. Місце Індії в «Історичній бібліотеці» Діодора Сіцилійського; 5. Світогляд та метод Плутарха у зв'язку з його життєписом Олександра; 6. Чи є «Анабазис» Арріана єдиною основою для характеристики індійського походу Олександра? 7. Загальна характеристика джерел з історії індійського походу Олександра.

³ Див.: Антологія, 61, 62.

⁴ Див.: Антологія, 59.

⁵ Ж. «Научные доклады высшей школы». Серія «Исторические науки», 1959. № 4, стор. 137—154.

⁶ Мао Цзэ-дун. Тэ Лянь-хуа. Поэтические сновидения. В ан Юй. Какая земля — такие люди. Паньган (сталь Паньчжихуа). Ж. «Советская Украина», 1958, № 9, стор. 98—99. Див.: Антологія, 58.

ротьба японського народу за мир та незалежність (1949—1955 рр.)», захищена перед Ученою радою історичного факультету ХДУ 13 травня 1959 р. Вона містить характеристику економічного й політичного становища Японії в згадані роки, огляд боротьби японського народу проти мілітаризації та переозброєння країни, проти перетворення Японії в американську воєнну базу, показує рух прихильників миру у зв'язку з боротьбою за мир в усьому світі, зокрема боротьбу в Японії за заборону атомної та водневої зброї і за налагодження нормальних відносин з Радянським Союзом та Китайською Народною Республікою. Основний зміст цього дослідження відбитий у статтях того ж автора «Боротьба трудящих мас Японії за мир і незалежність та її зв'язок з рухом прихильників миру в усьому світі (1950—1955 рр.)»¹, «Боротьба японського народу проти мілітаризації і переозброєння країни (1950—1955 рр.)»².

З географічної літератури харків'ян, що стосується Сходу, слід відзначити прекрасну книгу В. В. Агібалової та П. В. Ковальова про Гімалаї під назвою «Обитель снегов»³. Вона написана яскраво і захоплююче; перевидана латиською мовою⁴.

Біологічний факультет ХДУ продовжує приділяти увагу вивченню флори й фауни країн Радянського Союзу у зв'язку з завданнями соціалістичного будівництва. Так, у 1954 р. на цьому факультеті була захищена кандидатська дисертація В. Г. Шахбазова «Уссурійський дубовий шовкопряд у Приморському краї та досвід його акліматизації на Україні».

Важливим чинником у розвитку сходознавства в Харкові має бути Центральна наукова бібліотека університету. На жаль, фонди сходознавчої літератури в ній поповнюються дуже обмежено. Досить добре надходить до ЦНБ нова сходознавча радянська література, недостатньо — західна і зовсім мало з країн Сходу. Разом з тим бібліотека має десятки тисяч стародруків та інших рідкісних книг, в тому числі і з сходознавства. Вони збиралися ще від часів Харківського колегіуму й далі постійно поповнювались протягом XIX та XX віків. Деяка частина книг походить, між іншим, з бібліотеки Всеукраїнської асоціації сходознавства. Далеко не все знайшло достатній відбиток у наявних каталогах бібліотеки. У 1958—1959 рр. у зв'язку з підготовкою до переїзду ЦНБ в новий будинок університету була проведена сумарна реєстрація її фондів. Але вона ще не дала змоги виявити всі скарби бібліотеки. Це стосується особливо літератури про Схід, бо нею займався, власне кажучи, лише один, тимчасовий працівник С. І. Авербух, до рук якого, очевидно, не могли потрапити всі відповідні книги. Після завершення загальної каталогізації треба скласти докладний опис стародруків та рідкісних книг бібліотеки, щоб ними можна було належним чином користуватися.

У фондах бібліотеки є чимало книг із сходознавства та написаних східними мовами. Вони можуть служити дальшому розвитку сходознавчої науки в Харкові. Дати систематичний перегляд навіть найбільш важливих з цих книг зараз неможливо. Зробимо лише кілька зауважень.

До згаданих вище старих східних словників Харківського колегіуму можна додати ряд інших. Серед них тлумачний словник прихильника Меймоніда філолога Давида Кімхі (1160—1235) у ранньому ви-

¹ «Труди історичного факультету ХДУ», т. 7, 1959, стор. 143—176.

² Там же, стор. 279—304.

³ Географиздат, М., 1956.

⁴ V. Agibalova, P. Kovalov. Sniegu mājoklis. Rīga, 1957.

данні початку XVI в.¹, сирійсько-єврейсько-греко-латинський словник Крінензіуса (1612 р.)², ефіопсько-латинський словник Іова Людольфуса (1681 р.)³, його ж амгарсько-латинський (1698 р.)⁴ та словник таргума Давида Когена де Лара (1668 р.)⁵. Далі слід згадати санскритський словник К. А. Косовича, виданий І. І. Срезневським (1856 р.)⁶, словники староеврейської мови О. Н. Штейнберга⁷. З посібників по східних мовах найстаріші — підручники єврейської мови 1545, 1550 та 1560 років⁸, граматики амгарської мови І. Людольфуса (1698 р.)⁹, граматики бенгальської мови Брассі Гельгеда (бенгальське видання 1778 р.)¹⁰ та інші.

Серед численних старих сходознавчих видань у хронологічному порядку можна відзначити такі:

Гартмана Шеделя «Нюрнберська Хроніка» 1493 року¹¹; Трактати А. Коліна та Крістофля Де ла Коста про ліки, що походять з Індії (1619 р.)¹²; Опис подорожі до східної Індії (Індонезії) М. Вінченціо (1678 р.)¹³; Історія Ефіопії І. Людольфуса (1681 р.)¹⁴. Це також книга Ф. Ноеля про індійську та китайську математику, празьке видання

¹ *Sefer ha-sarasin* — Книга корнів. Венеція, 1528 (PK, № 574689).

² *Lexicon Syriacum auctore M. Cristophoro Crinensio. Wittenbergae, 1612* (PK, № 458363).

³ *Jovi Ludolfi. Lexicon Aethiopico-Latinum. Francofurti ad Moenum, 1689* (2-ге видання. PK, № 458820). Про цього автора див.: Акад. И. Ю. Крачковский. Введение в эфиопскую филологию. Л., 1955, стор. 54—56, 200—201.

⁴ *Jovi Ludolfi. Lexicon Amharo-Latinum cum indice Latino. Francofurti ad Moenum, 1698.*

⁵ *Lexicon Thalmudico-Rabbinicum amplissimum auctore Davide Cohen de Lara. Typis Georgii Rebenlini. 1668.* (Обидва словники в одній оправі з амгарською граматику І. Людольфуса. Див. прим. 9).

⁶ Матеріали для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики. Редактор И. И. Срезневский, т. 3, VII—IX. СПб., 1856. Зміст: Словарь малорусского наречия, составл. А. А. Афанасьевым-Чужбинским. Болгарский словарь Найденова-Герова. Санскритско-русский словарь К. А. Косовича. ЦНБ, № 105728, Е має печатку: «Бібліотека М. Ф. Комарова» (відомого укра-

М-341-Д.с.-Ш

їнського бібліографа).

⁷ Еврейско-русский словарь. Вильно, 1878. Полный русско-еврейский словарь. Вильно, 1880—1881.

⁸ *Institutiones Hebraicae, auctore A. R. Calignio. Parisiis, 1545* (третє видання); *Tabula in grammaticam Hebraeam, auctore Nicolao Clemadra. Parisiis, 1550* (Конволют. PK, № 458698). *Rudimenta Hebraicae linguae, auctore Antonio Cavelierio. Excudit Jo. Crispus, 1560* (PK, № 458799).

⁹ *Grammatica linguae Amharicae, quae vernacula est Habessinorum, in usum eorum, qui cum antiqua hac et praeclara natione christiana conversari volent, edita. Auctore Iobo Ludolfo. Fr. ad Moenum, 1698* (PK, № 279478).

¹⁰ *Bressey Helhead. Grammer of Bengal Language, 1778* (№ 208724).

¹¹ *Hartmannus Schedel Norimbergensis. Chronicum liber, 1493.* Видана Антонієм Кобургером, прозваним «королем друкарів», з багатьма (2000) ксилографіями Вільгельма Плейденвурфа та Міхаеля Вольфгеміта (учня А. Дюрера). Це історико-культурна енциклопедія від «створення світу» до 1592 року. В ній є чимало східного матеріалу — карта світу, що включає Парфію, Індію тощо, малюнки східних міст, матеріали з історії Сходу (уявні портрети Саладіна, Тамерлана, основоположника Турецької держави Османа I), відомості про східних учених («портрети» Рازیса, Авензоара, Аверроеса, Авіценни) тощо.

¹² *Historie des drogues espiceries et de certains médicaments simples, qui naissent es Indes et en l'Amérique par Antoine Colin. A Lyon, 1619; Traité de Christophe de la Coste des drogues et médicaments qui naissent aux Indes. A Lyon, 1619* (У конволюті з іншими аналогічними працями. PK, № 196710).

¹³ *Il viaggio all' Indie orientali del padre F. Vincenzo Maria di S. Caterina da Siena. In Venezia, 1678.*

¹⁴ *Iobi Ludolfi, alias Leutholfi. dicti, Historia Aethiopica. Libris quatuor. Fr. ad Moenum, 1681* (Це ціла енциклопедія Ефіопії зі значною кількістю текстів ефіопською мовою. PK, № 197351).

1710 р.¹, французький переклад Корану К. Е. де-Саварі (1752 р.)², калькуттське видання Калідаси з коментарями (1813 р.)³, історія Ірану 1711—1728 рр. Т. Крусинського (львівське видання 1740)⁴, видання «Авести» Ігнація Ретрашевського з перекладом на польську, французьку й німецьку мови (1858 р.)⁵ та багато інших.

У ЦНБ є чимало старих, на різних східних мовах текстів, виданих у різні часи та в різних країнах, в тому числі й *Bibliotheca Buddica*, яку Академія наук СРСР зараз продовжила виданням «Дгаммапади»⁶. З видань Корану арабською мовою, поряд із старим голландським 1698 р.⁷, маємо зовсім недавнє мініатюрне видання, зразок чехословацької друкарської техніки⁸. Багатство ЦНБ Харківського університету на стару літературу може стати в пригоді сходознавцеві навіть тими книгами, які безпосередньо Сходу не стосуються⁹.

Зберігаються в ЦНБ і деякі новіші офіційні матеріали та дешево з журналів східними мовами, як-от: статистичні зведення по сільському господарству та по демографії статистичного департаменту Міністерства фінансів Єгипту за 20-ті роки нашого століття (арабською мовою), офіційний огляд діяльності Перської торговельної палати за роки 1932—1933 (перською мовою), календарі деяких японських університетів за 1902, 1906, 1909, 1916/17 роки, «Огляд правничих наук» за 1930—1934 рр. японською мовою, примірники турецьких журналів (ще арабським письмом) — «Хайат» («Життя»), 1927 р. на «Тюрк-йурду» («Турецька батьківщина»), 1928 р. тощо.

Зроблений Б. В. Ветровим перегляд книг, які стосуються Китаю, в обох великих наукових бібліотеках Харкова показав, що в них наявний хоч і незначний, але цінний фонд відповідної літератури. Так, з XVIII віку тут є праці О. Леонтьєва¹⁰. Зберігаються перші видання

¹ F. Noel. *Observationes mathematicae in India et China*. Pragae, 1710 (№ 13. I. 1556).

² *Le Coran traduit de l'Arabe*. Par M. Savary. A la Mecque. L'an de l'Hégire 1165. (Посилання на Мекку, звичайно, фіктивне).

³ *Calidāsae Nalōdaja*. Calcutta. 1813. (Схід Нали. Коментарії. Текст винятково санскритський. С-16,5. № 277315).

⁴ *Tragica vertentis belli Persici historia per repetitas clades ab anno 1711 ad annum 1728-vum auctore p. Thadaeo Krusinski*. Leopoli, 1740 (Містить також список народів Ірану, Грузії, Вірменії, відомості про експедицію Петра I до Гілян у 1722—1723 рр. тощо. РК, № 276532).

⁵ *Zend-Avesta, ou plutôt Zen-Daschta, expliqué d'après un principe tout à fait nouveau par Ignace Rietraszewski*. Berlin, 1858. Vol. I (Verdidad) — (Текст, переклади на три мови, коментарі. Автор прагне пов'язати Авесту зі слов'янською старовиною. № 67667).

⁶ Дхаммапада. Перевод с пали, введение и комментарии В. Н. Топорова. М., 1960 (без палійського тексту). Вихід цієї книги був урочисто відзначений послом Цейлону в Москві («Известия», 1960, 29 березня). Про переклад з Дгаммапади П. Г. Ріттера див. вище, стор. 80, у примітці.

⁷ *Refutatio Alcorani*. Ab auctore Ludovico Marraccio Lucensi. Patavii, 1698 (Арабський текст, латинський переклад, примітки з посиланнями на мусульманських тлумачів, «спростування». РК, № 459354 та РК, № 203545).

⁸ Видано у м. Вімперк (Wimperk). Формат 2,5×3,5 см. При книжці — лупа для читання.

⁹ Так, на матеріалах ЦНБ написані історіографічні коментарі до уривків з Ф. Філострата про Індію в цій Антології, 61, 62.

¹⁰ Уведомление о бывшей в 1677 г. до 1689 г. войне у китайцев с западными горцами [калмуками. — Б. В.], СПб., 1777. Також «Китайское уложение», перекладене з маньчжурської мови у 1776 р., опис російського життя та звичаїв китайським дипломатом Тулімонем (СПб., 1782) у перекладах того ж О. Леонтьєва (Див.: Рідкісні видання про Китай, газ. «Соціалістична Харківщина», 1950, 21 грудня).

найважливіших праць М. Я. Бічуріна¹, велика кількість праць російських учених кінця XIX та початку XX віку з історії Китаю, філософії, мовознавства (А. О. Івановського, В. П. Васильєва, П. С. Попова, Ю. В. Арсенєва), багато видань, що стосуються дипломатичних зносин Росії та інших країн з Китаєм.

Європейське китаєзнавство представлене значною кількістю праць англійських, французьких, німецьких, польських та інших авторів.

З китайських видань XIX ст. слід відзначити історію династії Мін, кілька збірників з історії китайської філософії та старокитайських канонів, видання класичних романів і т. ін. Цікаві нові репродукції з старих китайських картин².

З новітньої історії — праці Мао Цзе-дуна, Чжу Де, Чжоу Ень-лая, Лю Шао-ці, Ден Сяо-піна та інших керівників КПК та КНР є в наших бібліотеках і китайською і західноєвропейськими мовами. Починаючи з 1950 р., крім спеціальних праць, харківські наукові бібліотеки регулярно одержують видання центральних газет та журналів Китайської Народної Республіки.

Велику цінність становлять колекції музеїв Харківського державного університету.

Під час Великої Вітчизняної війни колекції монет Археологічного музею ХДУ в значній мірі збереглися і зараз перебувають в Археологічному музеї при історичному факультеті університету. Внаслідок дбайливої роботи завідуючого музеєм Б. П. Зайцева в матеріалі наведено початковий порядок. Зокрема, за його підрахунком, у музеї зараз налічується східних монет (крім грузинських та вірменських) усього 1013. З них монголо-татарських, зокрема золотоординських, 581, турецьких 92, китайських, маньчжурських та японських 153, решта 187 монет — халіфатські, середньоазіатські та інші. Таким чином, можна гадати, що з колекції східних монет того часу, коли був складений каталог Р. Шерцля 1912 р., збереглось до двох третин. Правда, треба ще взяти до уваги, що до Великої Вітчизняної війни колекція частково поповнювалась. Так, з деяких розрізнених документів, знайдених після вигнання фашистів з Харкова, можна бачити, що тоді під час будівельних робіт на Чернишевській вулиці було знайдено 14 золотоординських монет. Які саме це були монети, в документі, на жаль, не сказано, а їхні «паспорти» не збереглися. Все ж таких поповнень не могло бути багато. Основна частина теперішнього університетського фонду — це, безперечно, старі колекції нумізматичного кабінету.

За останні роки при археологічних розкопках виявлено цікаві східні монети, причому вони точно визначені, й відоме місце, де їх було знайдено. Це:

1 і 2. Два діргеми халіфа аль-Магді 778 р. та халіфа Гаруна ар-Рашида 786—787 р. н. е. Обидва знайдені в салтівських могильниках у 1946 р.³

¹ «Китайская грамматика». СПб., 1835 (літографоване видання); «Китай, его жители, нравы, обычаи, просвещение», СПб., 1840 тощо. Про славнозвісного історика-китаїста чуваша М. Я. Бічуріна див. одну з останніх праць: П. Г. Григорьев. Никита Яковлевич Биचурин. Пурнасьпе наукари есесем синчен сырна кеске очерк. Шупашкар, 1954. — Стор. 46—52, «Юлашкинчен калани» — бібліографія, джерела.

² Сувій малюнків Сунь Вея (художника, анахорета часів Танської династії): оригінал за часів Сунської династії зберігався в палацовій колекції, зараз у Музеї в Шанхаї. «Сказання про вісьмох високоосвічених ченців» Лян Кая (художника XII—XIII вв.), сувій; оригінал — у музеї в Шанхаї. Сувій з портретами 87 небесних істот. Репродукції. Пекин, 1956.

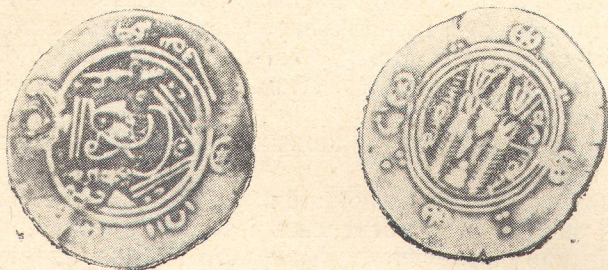
³ С. Семенов-Зусер. Розкопи коло с. Верхнього Салтова 1946 р. Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, Матеріали польових досліджень Інституту археології АН УРСР за 1945—1946 рр. К., 1949, стор. 122 та 128.

3 й 4. Два діргеми, знайдені в 1947 р. теж у салтівському могильнику в одній катакомбі — аль-Магді 775—776 рр. н. е., вибитий у Медіні, і смейядський, часів халіфа Веліда I 705 року н. е.¹

5. Золотоординська монета XV віку, знайдена в 1953 р. при розкопках у Задонецьких хуторах в районі Зміюва.

6. Монета Омара, намісника халіфа в Табаристані, 129 року табаристанської ери, цебто 780 року н. е., знайдена в 1957 р. при розкопках Донецького городища біля Харкова.

7. Монета сельджуцького султана Тогрула II (1177—1194), знайдена на Донецькому городищі 1957 р.²

Табаристанська монета 780 р. н. е., знайдена в Донецькому городищі біля Харкова (Археологічний музей ХДУ).

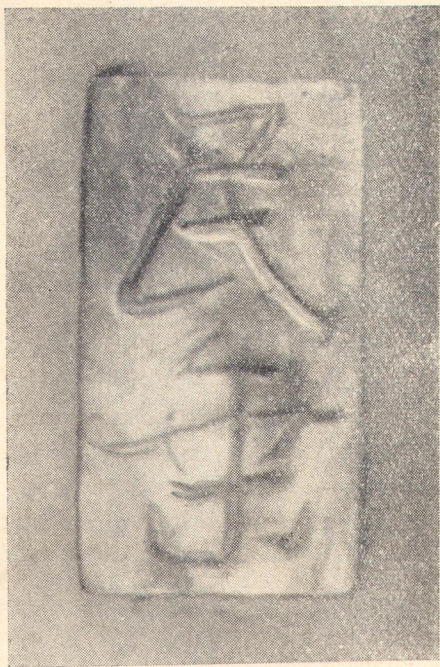
В Археологічному музеї ХДУ є також кілька східних творів мистецтва і предметів побуту. Як уже було сказано, дещо з цих речей, мабуть, походить з колекції І. Гогунцова. Статуя Будди Готами — у стародавній традиційній позі з опущеною додолу рукою. Це жест, яким Будда закликає землю бути свідком істини його вчення. Зберігається тут чотири китайських печатки і друкувальна дошка з вирізним текстом, також згадані вище. Китайська статуетка, вирізана з кістки, зображує фігуру зігнутої людини, що має за плечима клунок, перед собою глечик, а в руках тримає якесь знаряддя. На спині в неї вирізано два китайські ієрогліфи. Знаряддя, як і голова людини, на жаль, загубились. З того, як висить глечик і спускається край одягу, можна судити, що людина стоїть на голові. Тим часом маленька фігурка хлопчика ніби лізе по ногах людини вгору. Найбільш цікавим є те, що китайська статуетка була знайдена в місті Армавірі на Північному Кавказі — досить глибоко в землі.

Значну кількість східних експонатів має Зоологічний музей, або Музей дарвінізму Харківського державного університету. Багатством своїх колекцій цей музей займає третє місце серед біологічних музеїв Радянського Союзу та перше місце в УРСР. Він виник ще в 1807 р. як зоологічний кабінет. У той час Харківський університет придбав колекцію Четті: 36 морських їжаків, 18 морських зірок та 2623 скійок мо-

¹ С. А. Семенов-Зусер. Дослідження Салтівського могильника. «Археологічні пам'ятки УРСР», т. III, стор. 281.

² Чотири перші монети визначив завідуючий нумізматичним кабінетом Державного Ермітажу (Ленінград) Олександр Андрійович Биков, шосту монету — С. О. Яніна (Московський державний університет), останню — завідуючий кабінетом нумізматики Центрального історичного музею Грузинської РСР Д. Г. Капанадзе. Див. також: Археология в ХГУ за сорок лет. Изд-во Харьковского ун-та, Х. 1958, стор. 9—13. Календарь археологических исследований ХГУ за 40 лет.

люсків¹. З 70-х років XIX ст. музей інтенсивно поповнювався. Так, скляні губки-красуні з моря коло Філіппінських островів, що мають поетичну назву «Кошик Венери», позначені на етикетках музею 1869 та 1871 роками². До музею перейшли колекції, привезені доктором П. Савченком, — тут і зараз зберігаються краби та молюски з Японії. Вище вже говорилося про привезену звідти П. Савченком скойку рапани³.

Китайська статуетка, знайдена на Північному Кавказі. Вигляд фігури з правого боку і два китайські ієрогліфи, вирізьблені на ній (Археологічний музей ХДУ).

Як згадано, значну зоологічну колекцію з Південно-Східної Азії привіз проф. В. М. Арнольд. З експонатів її цікаво відзначити мете-

¹ В. Н. Грубант, А. В. Рудаєва. К истории Музея дарвинизма Харьковского государственного университета. Труды Научно-исследовательского института биологии и биологического факультета ХГУ, т. 22. Очерки по истории биологии в Харьковском университете. 1805—1955. X., 1955, стор. 247.

² *Euplactella aspergillum*, OW. В даному разі маємо їхні крем'яні скелети. Живуть ці молюски головним чином біля острова Себу.

³ На етикетці музею (1877 р.) вона названа *Rapana bulbosa* Solander з Японського моря. Тоді цього молюска в західних морях не було. Тим часом років 15—20 тому він був занесений, мабуть, на днищах суден з Далекого Сходу до Чорного моря, де за останні роки дуже розмножився. Тепер цю скойку часто продають приїжджим у Криму та на Кавказькому узбережжі. Рапана — хижак, що поїдає особливо устриць. Колись у XIX віці устриць на банках Чорного моря водилось чимало. Потім кількість їх почала швидко зменшуватись через хижацький вилов: у 1880—1890-х роках їх виловлювали по 10 мільйонів щороку. За радянських часів, завдяки охоронним заходам, кількість устриць знову почала зростати, але рапана стає цьому на пере-

ликів з Яви і Цейлону, корали з Індонезії та Індійського океану, гігантську скойку тридакну, завдовжки 80 см¹.

У музеї є колекція тропічних гадюк та птахів Індії. Серед останніх варто відзначити «блискучого фазана»², що живе в Гімалаях і вважається в Індії за священного птаха. Із ссавців є значна колекція індійських та індонезійських мавп: «фаун» з Бенгалії, «товстий лорі», що живе в Бенгалії та на Яві, яванський макак, носач з Калімантану (Борнео), гіббон і, нарешті, орангутанг. За останній час були придбані шкури індійського слона, барса, гімалайського ведмеда, кавказького тура та ін.

Колекція коралів з морів Індонезії та Індійського океану.
(Зоологічний музей ХДУ).

Крім Зоологічного музею, слід згадати Харківський зоопарк, де також є чимало тварин з країн Сходу. Тут на перше місце слід поставити Бак-запа — «історичного» бойового слона з В'єтнаму, подарованого в 1955 р. президентом Хо Ші Міном, в'єтнамську слониху Майю та слоненя, що народилось від них уже в Харкові в 1957 р. У зоопарку є також тигр бенгальський та тигр китайський на ймення Тай-хуай, привезений до Харкова в 1957 році. Левів в Азії зараз майже не залишилось³, тому не можна не згадати гордості нашого зоопарку — трьох левів та двох левиць, двоє з яких народились уже в Харкові. З інших звірів-мешканців Азії слід відзначити також гімалайських ведмедя та ведмедицю, тибетського яка, мавп—макак, капуцинів та інших. З птахів звертає на себе увагу яскрава мандаринка⁴, поширена на Далекому Сході (в Дунбеї, Східному Китаї) та Південно-Східній Азії, з плазунів — великий індійський тигровий пітон, подарований зоопаркові екіпажем теплоходу «Ставрополь» у серпні 1955 року. В акваріумі є досить різноманітна колекція риб з морів та річок Індії⁵, Цейлону, Індокитаю (Бірма, Малайї, Муонг-таї), Індонезії (Суматри)⁶ та Південного Ки-

шкіді. Цікаво також, що в Чорному морі раки-самітники раніше були невеличкі, бо не мали великих скойок для свого життя. Тепер ці раки значно більші, вони мають змогу жити у порожніх скойках рапани.

¹ *Tridacna gigas* Linneі — найбільша скойка в світі, досягає 1,5 см.

² *Lophophorus impejanus* Lath. Довжина цього екземпляра — 95 м.

³ Трапляються зрідка лише в Північно-Східній Індії.

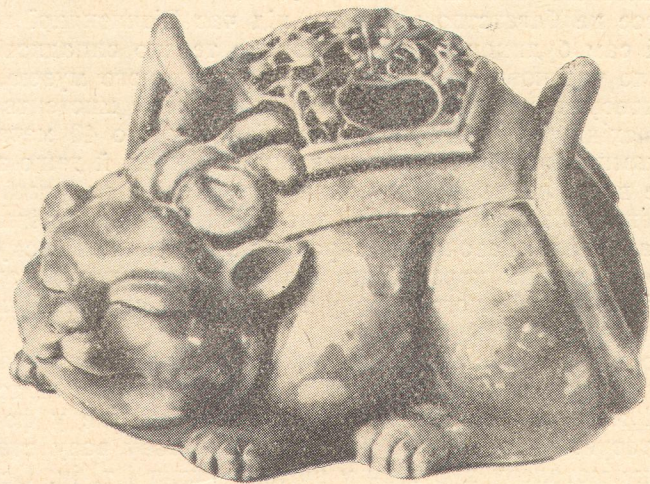
⁴ *Dendranessa (Aix) galericulata*.

⁵ Данію рожева, реріа малабарська, гурами перлинова, блакитна та плямиста (індокитайська) та інші.

⁶ Барбарус суматрус — *Barbarus sumatrus*

таю¹. В окремому помешканні, у відділі місцевих риб, можна бачити шість видів поширених також у наших українських ставках китайських золотих рибок, інколи дивовижних форм (комети, вуалехвості тощо).

Експозицію східних речей має Харківський державний музей образотворчого мистецтва². На жаль, це лише рештки колись великих колекцій, які мали довгу і славу історію. Спочатку вони були зібрані в університеті — в музеях мистецтва, археології та етнографії. Останній, як уже згадувалося, засновувався на базі матеріалів, зібраних XII археологічним з'їздом, що відбувся у Харкові в 1902 році. Збірки витворів мистецтва і предметів побуту народів Сходу були також на географічному факультеті (привезені І. Гогунцовим). У них представлений переважно Китай. Харківський міський етнографічний музей мав великі колекції речей феодальної Японії. Нарешті, цінні збірки східних речей

Китайська курушка. (Харківський музей образотворчого мистецтва).

належали колись деяким представникам харківської буржуазії, наприклад, Сабанському та іншим. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції приватні колекції стали державною власністю і перейшли до музеїв. Був створений Харківський державний художньо-історичний музей. Разом з тим після заснування Всеукраїнської асоціації сходознавства у ній теж збиралися значні колекції, що згодом передбачалося перетворити у Музей Сходу.

У 1929 р. Харківський художньо-історичний музей та ВУНАС влаштували спільно виставку «Мистецтво Сходу». Одна кімната в ній була відведена для експонатів з Далекого Сходу (бронза, порцелян, склиця, дерево, слонова кістка, малярство), друга кімната — Близького Сходу (бронза, кераміка, дерево, зброя, мініатюри, килими, тканини). Був виданий путівник по виставці українською мовою з французьким покажчиком³.

У 1934 р. було створено Харківську державну картинну галерею, що розташовувалась у спеціально для неї збудованому помешканні⁴. До неї і перейшла переважна більшість музейних експонатів образотворчо-

¹ Макропод — *Macropodus* (прісноводна риба).

² Раднаркомівська вулиця, № 11.

³ Мистецтво Сходу. Виставка. Х., 1929.

⁴ Басейна вул. (нині вул. Г. Петровського), № 18.

го мистецтва Харкова. У складі галереї був створений кабінет східного мистецтва, яким завідувала видатна дослідниця цього мистецтва Т. О. Івановська. Експозиція кабінету, створена у 1936—1937 рр., містилась у великому залі, який, проте, не вміщав усіх експонатів. Тут можна було бачити твори мистецтва й побутові речі Китаю, Монголії, Японії, Індії, Ірану, країн Близького Сходу та радянської Середньої Азії. При вході до залу стояли скульптурні зображення двох великих китайських псів Фо (Будди). Експонувалися статуетки й різні вироби з бронзи, різьбленої слонової кістки, китайські мініатюри, намальовані на рисовому папері, шовкові віяла, ціла вітрина японських нецке, какемоно (розмальовані смуги паперу або шовку), манекен середньовічного японського самурая у повному лицарському вбранні, а крім того, великі ламаїтські «бурхани» з Монголії, іранські щити, шаблі та шоломи, середньоазіатські килими, сідло і т. ін.

Майже все це багатство загинуло під час Вітчизняної війни, причому згорів і сам будинок галереї. Пізніше те, що випадково залишилось, перейшло частково до Харківського історичного музею, а в більшості — до новоутвореного Музею образотворчого мистецтва¹.

Зараз із східних речей у цьому музеї є близько 40 металевих ливарних та штампованих виробів, переважно з Китаю й дещо з Близького Сходу. Це вази, ладаніці (курушки), культові й побутові статуетки тощо. Є також мальовані фаянсові китайські тарілки та інший посуд. Нових придбань мало: вазочка, подарована китайськими екскурсантами, і двадцять репродукцій картин, що відображають події національно-визвольної війни китайського народу та побутові сцени. Більшість цих речей виставлено в окремому залі.

Особливо варто відзначити мармурову розфарбовану статуетку індійського легендарного птаха Гаруди в образі крилатої людської фігури, китайські металеві вироби — курушку для пахошів у формі заснулого kota, статуетку собаки Фо (Будди), культову вазу старовинного стилю, перську металеву курушку у вигляді гуски і т. ін. Оскільки все це перебувало ще в колишніх музеях Харкова, існують деякі описи даних речей, наприклад, у згаданому вище путівнику «Мистецтво Сходу. Виставка» (Х., 1929), який містить загальний вступ, написаний В. М. Зуммером, та огляд вітрин виставки, який належить М. Вязьмітіновій². Путівник ілюстрований також 18 репродукціями, які дають змогу порівнювати деякі тодішні речі з сучасними. Важливі також роботи: «Хінські бронзові курильниці»³, «Японські статуетки»⁴ Т. О. Івановської та «Ісламські збірки Художньо-історичного музею»⁵ М. І. Вязьмітінові.

Крім виставки власних східних речей, Музей образотворчого мистецтва розташовував у своїх залах також пересувні виставки з інших музеїв на східні теми: 1955 р. — «Сучасне китайське прикладне мистецтво» (дерево, лаки, емаль, гаптування), 1956 р. — «Дитяче індійське мистецтво», 1958 р. — «Прикладне мистецтво Індії». Остання містила також картини сучасних індійських художників, культові малюнки та статуетки.

¹ Деякі рештки східної зброї, занадто ушкодженої пожежею, були передані до села Пархомівки Краснокутського району на Харківщині, де вчитель А. Ф. Луньов утворив шкільний музей та гурток «Молодий історик».

² Авторка дає також деякі конкретні визначення. Так, згаданого китайського kota-курушку М. Вязьмітінова датує епохою Мінської династії, зокрема XV віком (стор. 6 та 19), а перську курушку-гуску — XVІІІ—XІХ ст. (стор. 18 та 35).

³ Ж. «Всесвіт», 1928, № 48 (три малюнки).

⁴ Там же, 1929, № 5.

⁵ «Мистецтвознавство», зб. І Харківської секції науково-дослідчої кафедри мистецтвознавства, Х., 1929 (12 малюнків).

1

2

3

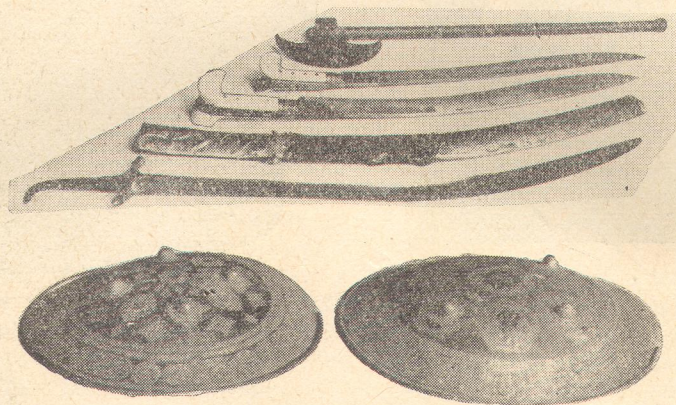

4

1. Гаруда — легендарний птах індуїзму. Мармурова розфарбована статуетка. 2. Собака Фо (Будди). Китайська бронзова статуетка. 3. Китайська бронзова ваза з архайному стилі. 4. Перська металева курушка (Харківський музей образотворчого мистецтва).

Східна тематика з'являється і на харківських обласних виставках митців, які влаштовуються в тому ж музеї. Так, у липні 1960 р. тут експонувалися дві прекрасні композиції олійними фарбами І. Ю. Васильченка «Дні роботи конгресу прихильників миру в Києві» (постать індійської дівчини в сарі та інші східні фігури поруч з постаттю українки), театральні ескізи П. С. Братченка до балетів «Бахчисарайський фонтан» та «Баядерка», виконані із знанням Сходу. Чудова портретна голова з гіпсу «Дівчина з Конго» М. Ф. Овсянкіна та його ж «Мій друг Су Лю-е». Інші гіпсові погруддя: «Мулатка» Л. Жуковської, «Киргизка (Арсан)» О. М. Кудрявцевої. «Таджичка» М. Л. Рябіної.

Найбільшу збірку східних речей у Харкові зараз має, мабуть, все ж Державний історичний музей¹. Частина його експонатів також належить до старого харківського фонду. З китайських металевих речей старої роботи маємо бронзову вазу з драконами; велику курушку з ручкою, прорізною кришкою та зображенням дракона; статуетки —

Бойовий топірець, ятагани з арабськими написами та іранські щити з написами й датами. (Харківський історичний музей).

ібиса, що тримає у дзьобі гадюку; воїна, що покірливо склав руки; божества з шістьма руками, а також зображення Будди. Останнє цікаве за своїм походженням. У записі музею вказано, що статуетка була знайдена біля станції Ржава, Курської області, на глибині 1,5 метра. З японських речей є бронзовий чайник та вазочка.

З Близького Сходу збереглися шолом, два бойових топірці та шість ятаганів з арабськими написами, а почасти й датами, а також шість перських щитів з рясною орнаментикою та написами сулусом. Є східна вазочка з дерева, вкрита сріблом з черню, — походженням з Нахичевані (1848 р.).

Дуже цікавою частиною східних матеріалів історичного музею є прапори, грамоти та меморіальні подарунки харків'янам від різних установ КНР та китайських громадян — знак подяки за допомогу в соціалістичному будівництві. Це:

1. Прапор, дарований Міністерством паливної промисловості КНР колективу робітників Харківського турбінного заводу ім. С. М. Кірова у червні 1955 р. в подяку за «велику братерську допомогу в справі постачання енергетичного устаткування та навчання кадрів при соціалістичному будівництві Китаю». Напис вишито великими китайськими ієрогліфами яскраво-жовтим шовком на темно-малиновому оксамиті.

¹ Університетська вул., № 10.

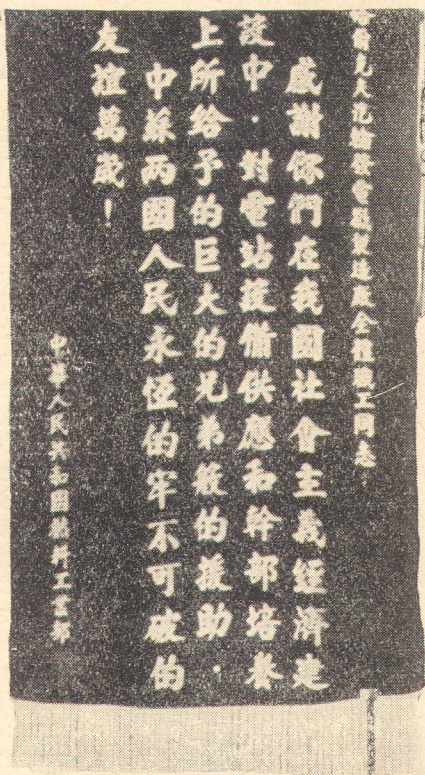
2. Прапор, подарований у 1956 р. колективом Гірінського феросплавного заводу Харківському відділенню інституту «Діпросталь» Міністерства чорної металургії СРСР «в подяку за безкорисливу допомогу в будівництві першого феросплавного заводу в Китаї». Китайський напис зроблений каліграфічним скорописом. Дата — 12 грудня 1956 року, — день, коли почав працювати цей завод. Разом з прапором була подарована скринька з художньою різьбою по дереву, в яку вкладено десять зразків феросплавів Гірінського заводу.

3. У 1953—1955 рр. у Тяньцзіньському політехнічному інституті працював спеціаліст по вогнетривих доцент Харківського політехнічного інституту С. І. Ведь. При закінченні праці Тяньцзіньський інститут подарував викладачеві печатку з слонової кістки, де вирізьблене його факсиміле китайською мовою, до неї червону мастику та порцелянову чашечку. Слухачі інституту піднесли йому «Збірник наукових праць Тяньцзіньського політехнічного інституту» (№ 1 за 1955 рік) з дарунковим написом, датованим 3 грудня 1955 року. Усе це зберігається в Історичному музеї, так само як і кілька китайських видань 1955 р., пов'язаних з працею доц. С. І. Ведя у Тяньцзіні¹.

В музеї є також чимало подарунків китайських делегацій, що відвідали Харків та його околиці. У хронологічному порядку можна відзначити:

1. Витканий на шовку портрет Мао Цзе-дуна, подарований делегацією китайських селян, що перебувала в Харкові та на Харківщині влітку 1952 р. Він був піднесений колективу Первухівського цукрокомбінату Богодухівського району. Крім того, делегація подарувала дві коробки китайського чаю — директорів цього ж заводу тов. Дороженкові, п'ять китайських малюнків «Голуби миру» — колективу механізаторів Краснокутської МТС та Героєві Соціалістичної Праці А. П. Кузубу (колгосп ім. В. І. Леніна), два китайські блокноти — подарунок тій же МТС. Гості з Китаю залишили запис на пам'ять колгоспові ім. В. І. Леніна, датований 21 червня 1952 року.

¹ Переклад китайською мовою книги С. І. Ведя «Кладка и монтаж тепловых установок в огнеупорной промышленности», 1953; Літографоване видання конспекту лекцій з технології вогнетривів С. І. Ведя (ч. І) для аспірантів Тяньцзіньського політехнічного інституту; П'ять доповідей С. І. Ведя у «Збірнику доповідей та виступів радянських спеціалістів», виданому тим же інститутом; Виступ С. І. Ведя на конфе-

Прапор, піднесений в 1955 році Міністерством паливної промисловості КНР колективу робітників Харківського турбінного заводу ім. С. М. Кірова. (Харківський історичний музей).

2. Вазу, подаровану Харківському комітету фізичної культури спортивною збірною юнацькою командою Китайської Народної Республіки у 1952 році. Два вимпели, піднесені збірною юнацькою волейбольною командою харківським спортсменам.

3. Численні й дуже цінні з художнього погляду подарунки від Ансамблю пісні й танцю Народно-визвольної Армії КНР, що перебував у Харкові наприкінці того ж 1954 року. Це майстерно виконане панно, де на зеленому тлі зображені фазани та квітучі дерева, два

Шовковий гобелен. Дарунок делегації КНР колгоспу ім. Т. Г. Шевченка Харківського району, 1956 р. (Харківський історичний музей).

фаянсові кухлі й костяні палички для їжі, подаровані Харківському обласному комітетові КП України. Це також ваза з кольорового мармуру та комплект китайських патефонних платівок — подарунок Харківському велозаводові, такий же комплект патефонних платівок та тонко вирізьблена з кольорового мармуру статуетка «Лисиця й виноград» — подарунок колективу харківського заводу «Серп і молот». Комплект китайських патефонних платівок і художній альбом з репродукціями малюнків відомого китайського художника Ці Бай-ші та серія книг і брошур китайською мовою — колективу Харківського академічного театру опери та балету ім. М. В. Лисенка. Вазі із світлого кольорового мармуру — колективу Харківського державного цирку.

В Історичному музеї зберігається також кольоровий альбом та серія листівок з фотографіями Ансамблю пісні й танцю, а також епізодів з життя Народно-визвольної Армії Китаю.

4. Нарешті, в Історичному музеї зберігаються подарунки делегації з Китайської Народної Республіки 1956 року, а саме: ваза — біла, фігурна, з порцеляну, скатерть, хустка — дарунки Харківському обласному комітетові КП України, шовковий гобелен з малюнком заростей бамбука — колгоспу ім. Т. Г. Шевченка Харківського району та інші речі.

Зворушливим свідченням дружби радянського і в'єтнамського народів є два шоломи, подаровані в 1955 р. воїнами

В'єтнамської Народної Армії, командиром Нгуєм Тяу та Чіонг Ван Хоаном, працівникам Харківського зоопарку А. Ф. Двоскіну і Ф. В. Петренкові. Обидва в'єтнамці супроводили до Харкова згаданого вище слона Бак-запа, який служив їм під час війни проти іноземних загарбників.

ренції працівників металургії 1955 р., скликаній Академією наук КНР. — вміщений у збірнику реферативних статей цієї конференції, ч. III. Вогнетриви. Дві фотографії С. І. Веда разом з директором Тяньцзіньського політехнічного інституту та під час екзамену вміщені у довіднику для бажаючих вступити до цього інституту (стор. 2). Особливо треба відзначити літографований збірник матеріалів Тяньцзіньського заводу вогнетривів з описом усіх пропозицій С. І. Веда та їхньої ефективності. Там же, дано фотографії з життя робітників цього заводу.

Взаємні зв'язки між Харковом та КНР виявляються також у тому, що цілий ряд написаних харківськими авторами книг з астрономії і теорії чисел, хімії та металургії, машинобудування, гірничої справи, сільського господарства, педагогіки тощо передруковуються в Китаї китайською мовою. Зокрема, були видані твори університетських вче-

Праці професорів та викладачів ХДУ, перевидані китайською мовою в КНР.

них: проф. Н. І. Ахієзера¹, акад. М. П. Барабашова², доц. Я. Є. Гегузіна³, проф. Л. І. Гуревича⁴, проф. Б. Я. Пінеса⁵, проф. Г. К. Самохвалова⁶, проф. А. К. Сушкевича⁷ та проф. Є. С. Хотинського⁸. З робіт

¹ Н. И. Ахизер. Лекции по теории аппроксимации. М.—Л., 1947, Китайське видання — 1957 р.

² Н. П. Барабашев. Исследование физических условий на луне и планетах. Изд-во Харьковского ун-та, 1952, Китайське видання — 1957 р.

³ Я. Е. Гегузин. О форме пор, возникающих при взаимной диффузии металлов. «Доклады Академии Наук СССР», т. 100, вып. 2, 1955. Китайською мовою — у «Перекладному журналі по фізиці», Вид. Китайської Академії Наук, 1955, № 2.

⁴ Л. И. Гуревич. А. М. Горький об умственном воспитании. Китайською мовою — в ж. «Jiaoyu Yibao», 1958, № 4, стор 56—63.

⁵ Б. Я. Пинес. Спекание, крип, рекристаллизация, отдых и другие явления, обусловленные самодиффузией в кристаллических телах. «Усп. физ. наук», т. 52, вып. 4, 1954. Китайською мовою — у «Перекладному журналі по фізиці». Вид. Китайської Академії Наук, 1955, № 2.

⁶ Г. К. Самохвалов. Минеральное питание как фактор индивидуального развития растений. Изд-во Харьковского ун-та, 1955, Китайською мовою — 1958 р.

⁷ А. К. Сушкевич. Теория чисел. Элементарный курс. Изд-во Харьковского ун-та, 1954, Китайською мовою — 1956 р.

⁸ Е. С. Хотинский. Курс органической химии. Изд-во Харьковского ун-та, 1952. Китайською мовою — т. I, 1953, т. II та III, 1954.

науковців інших установ Харкова, крім згаданої вище книги доцента Харківського політехнічного інституту С. І. Веда, в Історичному музеї зберігаються китайські видання книг: В. І. Атрощенко й С. І. Каргіна¹, П. П. Буднікова і співавторів², Є. С. Безвесельного³, В. Г. Путіліна⁴, та праць професора Харківського гірничого інституту Б. Л. Давидова⁵.

У харківських вузах, особливо в політехнічному, сільськогосподарському та гірничому інститутах, а також на ряді факультетів університету навчалася чимало молоді з країн Сходу, особливо з КНР та КНДР. Окремі представники цих країн одержують тут і вищу наукову кваліфікацію. Так, у Харківському політехнічному інституті ім. В. І. Леніна китайський інженер Цао Цун-вень проходив аспірантське навчання під керівництвом доктора технічних наук професора О. Й. Петрусова. У грудні 1958 р. Цао Цун-вень захистив у тому ж інституті дисертацію і здобув учений ступінь кандидата технічних наук⁶. У лютому 1960 р. в університеті аспірант Ден Ге Сен з КНДР захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата фізико-математичних наук.

Значну увагу питанням Сходу приділяє в Харкові Товариство поширення політичних та наукових знань. Лекції на відповідні теми відбуваються в центральному лекторії товариства або по районних лекторіях, у клубах, на заводах, в учбових закладах, а влітку — в лекторії міського парку. Інколи окремі лектори або цілі бригади виїждять читати лекції, зокрема і в питаннях Сходу, у Харківську та сусідні області (Полтавську, Сумську, Белгородську). Тематика лекцій в основному стосується актуальних питань сучасності, але, оскільки слухачі прагнуть розширити свої загальні знання про країни та народи Сходу, лектори до освітлення політичних, зокрема міжнародних, питань додають певні відомості з історії цих країн, побуту населення, читають уривки з творів східних письменників і т. ін.

Таким чином виникла форма пропаганди знань про країни Сходу — вечори, присвячені тій чи іншій країні, з участю двох-трьох лекторів. Лекції супроводились демонструванням через проекційний апарат відповідних ілюстрацій, взятих з художніх та наукових, інколи східних, видань⁷. За останні роки такі вечори та окремі лекції присвячувались Китайській Народній Республіці, зокрема Тибету, арабським країнам, зокрема Єгипту, Сирії, утворенню ОАР, революції в Іраку, національно-визвольній боротьбі алжирського народу, а також Індії, Бирмі, Індонезії, сучасній Японії тощо.

Треба відзначити виступи лекторів товариства перед робітниками тих харківських заводів, які виконували спеціальні замовлення для промислових підприємств Індії. Так, на Харківському електромеханіч-

¹ В. И. Атрощенко, С. И. Каргин. Технология азотной кислоты, 1953. Китайське видання — січень 1954 р.

² П. П. Будников, А. С. Бережной, Г. В. Куколев, Д. Н. Полубояринов. Технология керамики и огнеупоров, М., 1950. Китайське видання — березень 1954 р.

³ Е. С. Безвесельный. Атлас по теории механизмов и машин. Изд-во Харьковского ун-та, 1954. Китайське видання — 1957 р.

⁴ В. Г. Путилин. Организация учебно-вспомогательной работы в техникумах. Изд-во Харьковского ун-та, 1953. Китайське видання — 1956 р.

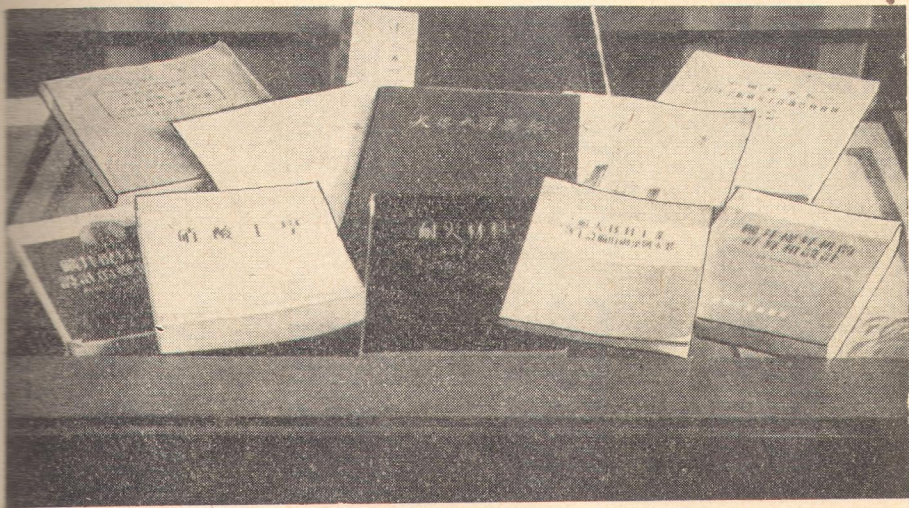
⁵ Б. Л. Давыдов. Некоторые вопросы проектирования шахтных подъемных установок. 1950. Китайське видання — листопад 1954 р. Його ж. Расчет и конструирование шахтных подъемных машин, 1955. Китайське видання — лютий 1956 р.

⁶ «Літературна газета», 1958, 19 грудня.

⁷ Лекції з міжнародних та загальнополітичних питань, зокрема про країни Сходу, як правило, читають С. М. Володарський, В. Я. Куплевахський, В. Н. Ледньов, Б. Н. Лускін, Б. Г. Пільверман, В. С. Семьонов, М. В. Фещенко. Спеціально сходові теми висвітлюють у своїх лекціях С. І. Авербух, Ю. Г. Литвиненко та Я. А. Побіленський.

ному заводі було прочитано ряд лекцій про Індію, про допомогу Радянського Союзу в її економічному розвитку, зокрема про будівництво металургійного комбінату в Бхілаї, де цей завод бере участь, та про радянсько-індійські культурні взаємини. В будинку культури заводу «Металіст» також був проведений вечір, присвячений сучасній Індії¹.

Закінчуючи цей огляд історії вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові, не можна не відзначити, що від XVIII ст. до наших днів тут робилось чимало, особливо після Великої Жовтневої ре-

Книги наукових працівників різних установ Харкова, перевидані китайською мовою в КНР (Харківський історичний музей).

волюції. Антологія зроблених або надрукованих у Харкові перекладів із східних мов теж наочно покаже, якого тут набуто доробку. Отже, з попереднього видно також, що в Харкові є достатня основа для подальшої праці в даній галузі — певні сходознавчі фонди у харківських бібліотеках, нумізматична колекція університету, музейні матеріали, які потребують вивчення й поповнення, необхідне також даліше розгортання перекладів художньої літератури з оригіналів на східних мовах.

Необхідно також даліше вивчення і самої історії сходознавства в Харківському університеті та Харкові. Дана вступна стаття є, зрештою, тільки попередній нарис. Після її написання авторів раз у раз доводилось натрапляти на нові матеріали, які він уже не міг включити до свого огляду. Він вважає за свій приймний обов'язок висловити широкую подяку академіку Олександрові Івановичу Білецькому, професору Єрмолаю Євсейовичу Бурчуладзе, доценту Анастасії Максимівні Ніженець та доценту Борисові Григоровичу Пільверману за їхню допомогу з роботі корисними зауваженнями й відомостями. Автор щиро дякує керівництву та співробітникам Харківського музею образотворчого мистецтва, Харківського історичного музею, Зоологічного музею (Музею дарвінізму) та Археологічного музею ХДУ, а також адміністрації та співробітникам ЦНБ ХДУ, зокрема Вірі Карапетівні Мазманьянц, Хацкелю Соломоновичу Наделю, Марії Львівні Штраймиш, Зої Петрівні Молочній, які з великою увагою поставились до його праці й чимало допомогли йому у збиранні потрібних матеріалів, фотографуванні тощо.

¹ Доповідачі С. І. Авербух та Ю. Г. Литвиненко.

Щиру подяку складає автор своєму найближчому співробітникові Семенові Іллічу Авербуху, який допоміг розшуками матеріалів в обох головних наукових бібліотеках Харкова, особливо виявленням рідкісних сходознавчих видань, зокрема з екслібрисами Харківського колегіуму XVIII в. Йому належать також наведені вище характеристики робіт професорів Харківського університету М. М. Луніна, О. П. Рославського-Петровського та В. І. Щерця.

Лютий 1960 р.

А. КОВАЛІВСЬКИЙ.

З М І С Т

До ласкавого читальника	Стор. 5
Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII—XX віках	9

АНТОЛОГІЯ

ПЕРЕКЛАДИ ДОЖОВТНЕВОЇ ДОБИ

1. Егіше. История Вардана и войны армян, сочиненная по просьбе Давида Мамикони	127
2. Прославлення бога-громівника Індри (з Ріг-Веди)	131
3. Прославлення Вогню (з Ріг-Веди)	133
4. Мова прославляє саму себе (з Ріг-Веди)	134
5. Д а н д и н. Походження десяти юношей	135

ПЕРЕКЛАДИ ЧАСІВ ВІД ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ДО ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

3 літератур народів Радянського Союзу — таджицької, вірменської, азербайджанської, грузинської, осетинської, адигейської, меотійсько-грецької, асурської	
6. Садреддін Айні. Одіна	149
7. Садреддін Айні. Дохунда	149
8. Абулькасім Лагуті. Кремль. Багач щодня... Мое серце	168
9. Абулькасім Лагуті. Дочці Ірану. Виконана обіцянка. Три краплі.	171
Тарасу Шевченку відповідь на «Заповіт»	175
10. Ваграм Алазан. Народження	177
11. Єгіше Чаренц. Ленін	178
12. Єгіше Чаренц. Літо	178
Акоп Акопян. Завод	179
Ованнес Ованнесян. Зерно. На Алагяз горі	180
13. Олександр Ширванзаде. Артист	182
14. Абдулгасан А. Відлюдник	187
15. Симон Чіковані. Здви́г ріки	188
16. Ніко́лоз Бара́ташвілі. Мерані. Я з села в село...	190
17. Шота Руставелі. Левень у барсовій шкурі	192
18. М. Джавахішвілі. Ламбало й Хаша	199
М. Джавахішвілі. Хбача запізнився	204
19. М. Джавахішвілі. Хізані Джако	215
20. Нарти (осетинський народний епос)	223
21. Коста Хетаггати (Хетагуров). На турів	225
Цуцук Кусчітаг. На крилах думок	227
22. З адигейських пісень: Уривок з пісні. Пісня про Шеретлуко Кизбіча.	228
23. З адигейських пісень (інше видання): Уривок з пісні. Пісня про Шеретлуко Кизбіча. Пісня про Бзіюкську січу. Пісня про нарта Айдеміркана. Ельбрус.	234
Пастух Алхаз	234
24. З літератури меотійських греків	235
Пісня про Кафу	236
Леонтій Хонагбей. Грецька п'єса	237
Леонтій Хонагбей. Елегія	237
Георгій Костоправ. В дорогу	237

25. З літератури меотійських греків (інше видання). Леонтій Хонагбей. На чужину. Перше кохання у Хонагбея в магазі	238
26. З літератури асурів: А. Фрейдун Атурайя. До вигнанців. Наша історія	240
З народних асурських пісень: Сяють, як зорі, очі твої... Тосана. Про побратима	241
З літератур іноземних східних народів — турецької, арабської, перської, індійських, китайської, корейської, японської	244
27. Мехмед Емін. Дівчина з сірниками	245
28. Мехмед Емін. Залізо. Із циклу «Анатолія»	247
29. Ахмед Хашім. Знов зима	247
30. Якуб Кадрі. Нур Баба	248
31. Халіде Едіб. Вогняна сорочка	252
32. Омер Сейфеддін. Віра у милосердя	258
33. Омер Сейфеддін. Вплив пояса	261
Омер Сейфеддін. Милостиня	263
34. Рефік Халід. Ятик Еміне	266
35. Амін Рейхані. Революція. Лікуй мене	269
36. Мохаммед Джемальзаде. Державний муж	271
37. З перських віршованих сентенцій	281
38. Гафіз. Газель	282
Джелаледдін Румі. Я художник смілий	282
Баба Тагір Уріан. Один розлуки, а цей побачень хоче. Я — та огненна птиця	283
39. Омар Хейям. Робайяти	284
40. Прем Чанд. Савт	286
41. Рабіндранатх Тагор. Ти мені знана, чужинко	293
42. Рабіндранатх Тагор. Із збірника «Гітанджалі»	294
43. Рабіндранатх Тагор. Поемка прозою	296
44. Рабіндранатх Тагор. Нарис про елегію Калідаси «Хмара-вістун»	298
45. Калідаса. Хмара-вістун	299
46. Калідаса. Шякунтала	302
47. Бхартрхарі. Нещасне кохання. Жінка — джерело радощів і страж- дань. Нікчемність життя. Марність світу. Благородність, своя користь, злоба. Міць науки. Захід життя	311
48. З літератури на мові палі: Вогневе казання	312
Запитання Мілінди	313
49. З гімнів Ріг-Веди: До лісової феї. До вітру. Космогонія	315
50. Емі Сяо. На Сичуанському шляху	317
51. Корейські пісні: Пісня часів до японського панування. Шумлять і гра- ють... Пісня військова. Там, на далекому сході	324
52. С. Токунага. Голод за багатого врожаю	327
53. З японської лірики феодальної доби: Пісня землекопів. Вірші, присвя- чені природі. Рефлексії. Танка, що має подвійний зміст. Зразки хокку	331
54. З японської лірики феодальної доби (інше видання)	334
55. Жаба з Осака й жаба з Кьото (японське народне оповідання)	336

ПЕРЕКЛАДИ ЧАСІВ ВІД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

56. Ованнес Туманян. Плугатар	339
Ованнес Ованнесян. Весна хвилиною майне	340
Сільва Капутікян. Вдалині від Вірменії	340
57. Коста Хетаггати (Хетагуров). Туга закоханого	341
58. З сучасної китайської поезії: Мао Цзє-дун. Тзяньхуа (Поэтическое сновидение)	342
Ван Юй. Песни Паньчжихуа: Какаю земля — такие люди.	342
Ван Юй. Паньган (Сталь Паньчжихуа)	343
59. Ден Ич-ао. Воспоминания о событиях в Тяньцзине после 4-го мая 1919 г.	343
60. З індонезійської поезії: Клара Акустіа. Приветствие миру	348
М. Р. Дайох. Мотыжная песня	348
Интойо. Наше дерево. Новые пантуны	349
Зі старої малайської поезії. Гуриндамы	350

61. Флавій Філострат. Повідомлення про похід Олександра Македонського в Індію	351
62. Флавій Філострат. Повідомлення про Індію	355
63. Історія області Тарон. Вірменський переказ про заснування Києва	360
64. Книга Ахмеда ибн-Фадлана. Наблюдение северного сияния	362
65. Абу-л-Хасан'Алі а-Мас'уді. Повідомлення про будинки, вшановувані у слов'ян	364
66. Павло Халебський. Перша зустріч з Богданом Хмельницьким	365
Про рівень освіти на Україні в XVII ст.	367
ПРИМІТКИ	369

Редактор Г. М. Сивокін
 Оформлення художника С. Я. Гончаря
 Техн. редактор А. С. Трохименко
 Коректори Г. О. Павлова, О. Т. Поступай.

Передано до набору 17/IX 1960 р. Підписано до друку 30/XII—61 р. БЦ 05004.
 Формат 70×108¹/₁₆. Обсяг: 11 папер. арк., 22 друк. фіз арк., 35,2 обліково-вид. арк.,
 30,14 ум. друк. арк. Тираж 3 000. Зам. 1833. Ціна 2 крб. 1 коп.

Друкарня Видавництва Харківського державного університету
 Харків, Університетська вул., 16.

